

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Історичний факультет
Кафедра новітньої історії України

Магістерська робота

на тему:

**Діяльність Української Центральної Ради по
забезпеченню повсякденного життя військовиків-
українців (березень 1917 – квітень 1918 рр.)**

Студента II курсу
ОР «Магістр» денної форми навчання
освітньої програми «Історія України»
спеціальності: 032 «Історія та археологія»
Дядьковича Анатолія Олександровича

Науковий керівник:
кандидат історичних наук,
проф. Савченко Григорій Петрович

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження	6
1.1. Стан наукової розробки теми.....	6
1.2. Джерельна база роботи.....	14
1.3. Методологія дослідження.....	18
РОЗДІЛ 2. Забезпечення матеріально-побутових потреб військових	20
2.1. Грошове утримання.....	20
2.2. Задоволення продовольчих і майнових нужд.....	32
РОЗДІЛ 3. Юридичне закріплення прав та обов’язків військовиків	44
3.1. Прийняття військових законів.....	44
3.2. Розроблення військових статутів.....	54
3.3. Вибірчі права військовослужбовців.....	62
РОЗДІЛ 4. Культурно-освітня діяльність та активізація громадсько-політичного життя вояків	67
4.1. Культурно-освітня діяльність.....	67
4.2. Політичне волевиявлення.....	80
4.3. Адаптація військовиків по закінченні служби.....	86
ВИСНОВКИ	91
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	94

ВСТУП

Актуальність теми. Сторіччя Української революції 1917-1921 рр. дало поштовх новому переосмисленню її здобутків та причин поразки. Серед низки проблем цілком закономірно виділяється й військове будівництво на різних етапах революційних перетворень.

Діяльність Української Центральної Ради у військовій сфері посідає особливе місце у вирі революційних подій. У цей період зародився український військовий рух, ширився процес українізації в російській армії, а з проголошенням незалежності Української Народної Республіки та розв'язаною більшовицько-радянською Росією війною цілком реальних проявів набрали владні потуги по створенню української армії.

В епіцентрі цих подій опинилися українці-військовики з їх повсякденними життєвими проблемами та потребами. Українська Центральна Рада, не зважаючи на численні перепони, намагалась врахувати, а в багатьох випадках і успішно розв'язати посталі питання. Забезпечення повсякденного життя значно підкріплювало політичну позицію і готовність військових стати на захист молодій державі.

На фоні історіографії, що стосується військово-політичного складника Української революції, проблема забезпечення повсякденного життя українських воїнів у революційні часи не знайшла достатнього висвітлення. Вона фактично загубилася в масиві праць, що стосуються, здається на перший погляд, набагато важливіших питань. Між тим, наукове вивчення військового будівництва за часів Української Центральної Ради буде далеко не повним без залучення сегменту повсякденності в ключі задоволення життєвих потреб військовиків-українців. Саме цим і визначається наукова актуальність дослідження.

Актуалізація обраної теми обумовлюється новітніми процесами в сфері українського військового будівництва та російською збройною агресією на сході України, що багато в чому співвідносяться з військово-політичною

ситуацією доби Української Центральної Ради. Збереження та наслідування військових традицій, як одна із запорок підвищення боєздатності сучасних Збройних Сил України, будуть залишатися завжди актуальними.

Об'єктом дослідження є військова політика Української Центральної Ради.

Предметом дослідження виступають форми і методи впливу Української Центральної Ради на ключові складники повсякденного життя вояків-українців – грошового та соціального забезпечення, задоволення продовольчих та майнових потреб, визначення нормативно-правового статусу військовиків та їх участі у політичному житті і культурно-освітніх процесах.

Мета дослідження – проаналізувати в контексті військово-політичних заходів Української Центральної Ради найважливіші аспекти повсякденного життя військовиків-українців.

Відповідно поставленої мети визначені такі **наукові завдання**:

- проаналізувати історіографічні напрацювання та комплекс джерел;
- дослідити забезпечення продовольчих та матеріально-побутових потреб військовослужбовців;
- з'ясувати юридичне закріплення прав та обов'язків військовиків;
- проаналізувати основні нормативно-законодавчі акти, що стосувались регламентації окремих складників повсякдення вояків;
- розглянути культурно-освітню діяльність у військовому середовищі;
- висвітлити активізацію громадсько-політичного життя військових;
- сформулювати перспективні напрямки подальшого дослідження теми.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період з березня 1917 року по квітень 1918 року.

Нижня хронологічна межа визначається створенням Української Центральної Ради та зародженням українського військового руху.

Верхня хронологічна межа обумовлена втратою 29 квітня 1918 року Українською Центральною Радою влади та, відповідно, припиненням її діяльності по забезпеченню повсякденного життя вояків-українців.

Наукова новизна магістерської роботи полягає в дослідженні впливу Української Центральної Ради на визначальні аспекти повсякденного життя українців-військовослужбовців, а також в постановці та розробці актуальної теми, яка не знайшла належного висвітлення в історіографії.

Практичне значення магістерської роботи визначається тим, що її матеріали й основні положення можуть бути використані в подальшому дослідженні теми, для написання посібників і розробки узагальнюючих та спеціальних курсів з історії України та вітчизняної військової історії, у навчально-виховній та культурно-просвітній роботі, військово-патріотичному вихованні.

Результати магістерської роботи були апробовані на Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток сучасного суспільства в умовах глобальної нестабільності» (8-9 травня 2020 р., м. Одеса).

Структура магістерської роботи відповідає визначеним науковим завданням і складається зі вступу, чотирьох розділів з поділом на підпункти, висновків, списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження

1.1. Стан наукової розробки теми

У сучасній історичній науці питання вивчення українського повсякдення посідають чільне місце. Повсякденне життя висвітлюють і мають серйозні напрацювання фахівці з соціальної історії, усної історії, культурології, етнології, економіки, соціології та, певною мірою, правознавства.

У розрізі наукових студій з історії військового повсякдення часів Української революції 1917-21 рр. успіхи виглядають дещо скромніше.

Історіографію обраної теми дослідження варто поділити на такі групи:

1) публікації українських діячів в еміграції; 2) роботи радянських дослідників; 3) праці вітчизняних українських істориків.

Першими до вивчення теми підійшли колишні військові та політичні діячі, які потужно заявили про себе за часів діяльності Української Центральної Ради. Після поразки Української революції більшість із них опинилися в еміграції і вже на чужині вивчали військову історію національно-визвольних змагань.

В умовах еміграції, важливо підкреслити, не було штучних обмежень у науковій і видавничій діяльності. Звичайно, це зумовило більш сприятливі умови для висвітлення та оцінки пережитих подій. У 1920-30-ті роки дослідники мали можливість вивчати військові архіви, значна частина яких була захоплена радянськими військами у 1945 році.

Разом з тим варто критично підходити до аналізу їхніх наукових праць, оскільки більшість українських емігрантів, які були безпосередніми учасниками чи очевидцями революційних подій 1917-1921 рр., належала до тієї чи іншої політичної течії української діаспори – прибічників Української Центральної Ради або Української Держави Павла Скоропадського та самостійників. Перша частина в переважній більшості (за деякими винятками) заперечувала необхідність існування постійного війська та прагнула створити народне військо за міліційним принципом для охорони

порядку на території України. У той же час представники прогетьманського напрямку навпаки активно відстоювали розбудову регулярної української армії та засуджували соціалістичні експерименти політичних опонентів.

Суттєвою проблемою, а відповідно і недоліком, доробку українських діаспорних істориків стала політизація і відсутність доступу до джерельних матеріалів, які зберігались в Україні. Однак ця особливість не нівелює значення їхніх робіт.

Водночас зазначимо, що у більшості досліджень військово-політичного характеру питання досліджуваної теми висвітлено досить-таки фрагментарно. Проте, спостерігається й більш деталізований підхід.

Так, зокрема, у творчій спадщині Василя Кучабського¹ описано особливості матеріального забезпечення українських січових стрільців взимку 1917-1918 рр., а також деталі з приводу організації їхньої просвітницької діяльності. Інформацію щодо харчування бійців цього військового формування, отримання ними військового майна та спеціальної термінологічної літератури можемо відшукати в праці організатора української артилерійської справи Романа Дашкевича².

Командир штабу Гайдамацького Коша Слобідської України Олександр Удовиченко³ окреслив питання щодо охорони військового майна під час звільнення українських територій від більшовицьких загонів у березні-квітні 1918 року.

¹ Кучабський В. Корпус січових стрільців. Воєнно-історичний нарис / В. Кучабський – Чикаго, 1969. – 663 с.

² Дашкевич Р. Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті Київські Ворота / Р. Дашкевич. – Нью-Йорк, 1965. – 206 с.

³ Удовиченко О. Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921 / О. Удовиченко. – К.: Україна, 1995. – 206 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.e-reading.club/book.php?book=1002111>

Започаткування культурно-виховної діяльності Українського військового клубу імені гетьмана Павла Полуботка знайшло висвітлення в роботі історика та громадського діяча Василя Вериги⁴. Військовий історик і журналіст Зенон Стефанів⁵ звернув увагу на культурно-освітній аспект повсякдення воїнів.

Серед узагальнюючих видань з історії українських Збройних сил 1917-1921 рр., що вийшли в світ в еміграції, слід згадати колективну монографію «Історія українського війська»⁶ та дослідження «Українська армія в боротьбі за державність» авторства Льва Шанковського⁷.

Отже, можна констатувати, що українська діаспора зробила певний внесок в історіографію повсякдення українців-воjakів часів Української Центральної Ради. Проте, як правило, це відзначається епізодичністю і не носить цілого характеру.

Необхідно підкреслити, що проблематика повсякдення не розкривається в публікаціях представників радянської історіографії. Пояснення цьому – упереджене, заідеологізоване ярликами українського буржуазного націоналізму, ставлення до подій Української революції 1917-1921 рр. Для радянської історіографії характерне вживання щодо армії

⁴ Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр.: у 2-х тт. / Ред. Ю. Сливка, О. Аркуша. – Львів: Видавництво Отців Василіан «Місіонер», 1998. – Т. 1. – 524 с.

⁵ Стефанів З. Українські Збройні Сили 1917-1921 рр. / З. Стефанів. – [Б. м.]: СУВ, 1947. – (Бібліотека «Українського комбатанта») Ч. 1.: Доба Центральної Ради й Гетьманату. – 2-ге справл. вид. – 1947. – 118 с.

⁶ Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін.; упоряд. Б. З. Якимович. – 4-те вид., змін. і допов. – Львів: Світ, 1992. – 702 с.

⁷ Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність / Л. Шанковський. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1958. – 317 с.

Української Народної Республіки слівес «петлюрівські банди» чи «буржуазні націоналісти». Відповідно у наукових працях радянських істориків присутні цілковита тенденційність і викривлення реальної суті тих чи інших питань. Ідеологічний диктат робив свою справу. Це яскраво підтверджують роботи, присвячені формуванню червоногвардійських загонів на території України та правовим засадам діяльності червоної армії⁸.

Після здобуття Україною незалежності вітчизняні історики почали активно досліджувати процеси військового будівництва, в тому числі і періоду Української Центральної Ради. Цьому сприяли дистанціювання від радянської догматики, налагодження наукової співпраці з українською діаспорою, відкриття доступу до багатьох архівних документів і матеріалів, а також застосування міждисциплінарного підходу.

З 1991 року видається чимало наукових розвідок, статей, історичних нарисів, дисертацій і монографій, які з позицій об'єктивності та неупередженості висвітлюють окремі аспекти повсякденного життя українських воїнів в період з березня 1917 року по квітень 1918 року.

Важливу інформацію про фінансове забезпечення захисників України подають такі дослідники, як Роман Тютенко⁹ та Павло Слюсаренко¹⁰. Про заборону бійцям посягати на майнові права громадян Української Народної

⁸ Портнов В. П., Славин М. М. Правовые основы строительства Красной Армии. 1918-1920 гг. – М.: Наука, 1985. – 287 с.

⁹ Тютенко Р. Гайдамацький кіш Слобідської України (грудень 1917 р. – грудень 1919 р.) / Р. Тютенко // Український визвольний рух: науковий збірник. – Львів, 2013. – Збірник 18. – С. 59-83.

¹⁰ Слюсаренко П. Олександр Жуковський – військовий міністр Української Народної Республіки 1918 року: маловідомі сторінки діяльності / П. Слюсаренко // Воєнна історія. – 2011. – № 1. – С. 67-74.

Республіки інформує у своїй статті Олександра Кудлай¹¹. Питання про реєстрацію військового майна, захопленого в ході протистояння з більшовиками навесні 1918 року, згадувалось в другій книзі історичного нарису Олександра Бондаренка¹².

Законодавчою діяльністю органів української влади в контексті регламентації повсякдення військових цікавились Вадим Задунайський¹³, Микола Кравчук¹⁴ і Сергій Литвин¹⁵.

¹¹ Кудлай О. Діяльність народного міністерства військових справ по формуванню та устрою Армії УНР (грудень 1917 р. – квітень 1918 р.) / О. Кудлай // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. – 2014. – Вип. 10. – С. 33-63.; Її ж стаття: Кудлай О. Організація та становлення народного міністерства військових справ Української Народної Республіки (червень 1917 – квітень 1918 рр.) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. Збірник наукових статей – Вип. 8. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – С. 44-79.

¹² Бондаренко О. Протистояння. Історичний нарис. – Київ: Видавництво «Стікс», 2013. – Книга 2. – 360 с.

¹³ Задунайський В. Становлення засад військової дисципліни в українському війську (кінець 1917 – квітень 1918 рр.) / В. Задунайський // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2009. – Вип. XXVII. – С. 109-113.

¹⁴ Кравчук М. Правові основи будівництва Збройних Сил України в 1914-1993 рр. (організація, структура, штати): історико-правове дослідження / М. Кравчук – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – 292 с.

¹⁵ Литвин С. Військо Української Центральної Ради: до і після станції Крути / С. Литвин // Воєнна історія. – 2011. – № 1 (55). – С. 7-24.

Михайло Ковальчук¹⁶, Роман Зінкевич¹⁷ і Андрій Куций¹⁸ в своїх дослідженнях звернули увагу на розробку та прийняття військових статутів. Узагальнюючий характер мають праці Віктора Голубка¹⁹, Оксани Щусь²⁰, Павла Ткачука²¹, Володимира Довбні²² та Ярослава Тинченка²³.

Серед публікацій останніх років слід відзначити «Історію українського війська» керівника проекту «ЛІКВЕЗ. Історичний фронт» Кирила Галушка

¹⁶ Ковальчук М. А. Українські військові частини в Одесі за Центральної Ради: формування, організація, бойовий шлях / М. А. Ковальчук // Український історичний журнал. – 2017. – № 3. – С. 46-56.

¹⁷ Зінкевич Р. Д. Початки формування армії УНР восени 1917 року / Р. Д. Зінкевич // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. – 2014. – № 784. – С. 107-113.

¹⁸ Куций А. Ф. Становлення та функціонування старшинських кадрів українських армій у роки національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.): історіографія проблеми / А. Ф. Куций // Військово-науковий вісник. – 2013. – Вип. 19. – С. 115-130.

¹⁹ Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917-1918. Утворення та боротьба за державу / В. Голубко. – Львів: Кальварія, 1997. – 288 с.

²⁰ Щусь О. Й. Всеукраїнські військові з'їзди / О. Й. Щусь. – К.: Ін-т історії України АН України, 1992. – 86 с.

²¹ Ткачук П. Сухопутні війська України доби революції 1917-1921 рр. / П. Ткачук. Монографія; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, Львівський інститут Сухопутних військ НУ «ЛП» – Львів, 2009. – 312 с.

²² Довбня В. Січові стрільці київського форсування у визвольних змаганнях 1917-1920 років: організація та правові засади діяльності / За наук. ред. П. П. Михайленка. – К.: Текст, 2002. – 220 с.

²³ Тинченко Я. Українські збройні сили, березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії) / Я. Тинченко. – К.: Темпора, 2009. – 455 с.

(Харків, 2016)²⁴, «Військо Української революції 1917-1921 років» (Харків, 2017)²⁵, статтю Віктора Голубка «Організація постачання і фінансування українських військ періоду національної революції 1917-1920 рр.» (Львів, 2018)²⁶. Стосуються обраної теми дисертаційні дослідження Віктора Голубка²⁷, Павла Ткачука²⁸, Володимира Довбні²⁹ та Володимира Шульгіна³⁰.

Доводиться констатувати, що сфера повсякденного життя та стан забезпеченості різноманітних потреб українських військовослужбовців в

²⁴ Історія українського війська / Авт. кол.: М. Відейко, А. Галушка, В. Лободаєв, М. Майоров, Я. Примаченко, А. Руккас, Є. Синиця, О. Сокирко, А. Харук, Б. Черкас; Кер. проекту К. Галушко; Під заг. ред. В. Павлова. Громадський просвітницький проект «ЛІКВЕЗ. Історичний фронт». – Х., 2016. – 416 с.

²⁵ Пінак Є., Чмир М. Військо Української революції 1917-1921 років / Під заг. ред. К. Галушка. – Х.: Клуб Сімейного Дозвілля, 2017. – 432 с.

²⁶ Голубко В. Організація постачання і фінансування українських військ періоду національної революції 1917-1920 рр. / В. Голубко // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. 2018-2019. Випуск 19-20. – С. 339-352.

²⁷ Голубко В. Військове будівництво в Україні періоду Центральної Ради: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д. і. н.: 07.00.01 / В. Голубко; Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України. – Львів, 1998. – 32 с.

²⁸ Ткачук П. Сухопутні війська збройних сил України доби революції 1917-1921 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д. і. н.: 20.02.22 – військова історія / П. Ткачук; Національний університет «Львівська політехніка». – Львів, 2009. – 38 с.

²⁹ Довбня В. Організаційно-правові засади діяльності військового формування Січових Стрільців у визвольних змаганнях в Україні 1917-1920 років: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01 / В. Довбня; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2003. – 19 с.

³⁰ Шульгін В. Реалізація військового законодавства України: теоретико-правові аспекти: дис.....канд. юрид. наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права / В. Шульгін; Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К., 2017. – 285 с.

період з березня 1917 року по квітень 1918 року істориками висвітлена недостатньо.

Потрібно наголосити на тому, що основна тематика більшості наукових розвідок присвячена історії військового будівництва доби Української Центральної Ради, процесу українізації в російській армії, формування та бойового шляху окремих військових частин, підготовки старшинських кадрів, біографіям державних і військових діячів і їхньому ставленню до війська, ролі українських політичних партій у військовому будівництві тощо.

Підводячи підсумок огляду історіографії, можна зробити висновок, що окреслена проблематика відображена в наукових публікаціях фрагментарно, тому її подальше дослідження є досить перспективним.

1.2. Джерельна база роботи

Комплекс джерел означеної теми дослідження можна поділити на чотири групи – матеріали архіву, збірники документів, періодичні видання, спогади та мемуари безпосередніх учасників чи очевидців подій.

У ході дослідження було використано опубліковані матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління, які знаходяться в розділі «Українська революція: архівні хроніки».

У фонді 811 (Український військовий генеральний комітет при Українській Центральній Раді, опис 1) знаходиться важлива інформація щодо програм агітаційно-просвітницьких курсів при Українському військовому генеральному комітеті та забезпечення воїнів продовольством.

У фондах 1075 (Військове міністерство Української Народної Республіки) і 1076 (Генеральне секретарство по військових справах) зберігаються документи, що стосуються покращення становища військовослужбовців, військових пенсій і постачання збройних формувань.

Зауважимо, що опрацювання архівних матеріалів дало можливість краще дослідити різні аспекти повсякденного життя українських воїнів в період з березня 1917 року до квітня 1918 року.

Широкий спектр важливої інформації містить об'ємний двотомник «Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 томах»³¹, який дає можливість прослідкувати основні заходи органів державної та військової

³¹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 1: 4 березня-9 грудня 1917 р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1996. – 588 с.; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / Упоряд.: В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1997. – 424 с.

влади в сфері забезпечення потреб бійців, а також проаналізувати положення нормативно-правових актів.

В збірнику під назвою «Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Документи і матеріали» зафіксована інформація щодо культурно-просвітницької та освітньо-виховної діяльності українських військовослужбовців³².

Суттєво доповнюють, а в окремих випадках є ключовими, матеріали української періодики доби Центральної Ради – газети «Нова рада», «Народна воля».

Важливе значення для розкриття обраної теми дослідження мають цільні видання спогадів та мемуарів політичних і військових діячів – Дмитра Дорошенка³³, Миколи Чеботаріва³⁴, Бориса Монкевича³⁵, Олександра Жуковського³⁶. Цікавий фактологічний матеріал знаходимо у спогадах

³² Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – 1024 с.

³³ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920). В 4-х частинах / Д. Дорошенко. – Мюнхен, Українське видавництво, 1969. – 543 с.

³⁴ Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва): науково-документальне видання / Вступна стаття: В. Сідак. – К.: Темпора, 2003. – 288 с.

³⁵ Монкевич Б. Слідами новітніх запорожців. Похід Болбочана на Крим. – Нью-Йорк, 1956. – 288 с.

³⁶ Жуковський О. Вспомини часів епохи Великої Східньої Революції початка 1917-19 рр. (Із окопів до тюрми). Записна книжечка. 1919 рік. / Упорядник: Павло Гай-Нижник. – Київ, 2018. – 274 с.

Никифора Авраменка³⁷, Олександра Грекова³⁸, Варфоломія Євтимовича³⁹, Якова Зозулі⁴⁰, Юрія Ківерчука⁴¹, Олексія Козловського⁴², Семена Левченка⁴³, Михайла Михайлика⁴⁴, Романа Сушка⁴⁵, що були опубліковані у виданнях «Червона калина» і «За державність».

Незважаючи на наявність суб'єктивних оціночних суджень і трактувань тих чи інших подій, їхні праці наповнені значним фактологічним

³⁷ Авраменко Н. Причинки до споминів сот. Івана Андруха: «Січові Стрільці в Запорозьській дивізії Отамана Натіїва» / Н. Авраменко // Літопис Червоної Калини. – 1931. – № 3. – С. 8-10.

³⁸ Греків О. Весна 1918 року в Україні // За державність. – Зб. 10. – С. 23-26.

³⁹ Євтимович В. Історія статуту польової служби / В. Євтимович // Літопис Червоної Калини. – 1936. – № 9. – С. 14-16.

⁴⁰ Зозуля Я. Облога Києва. Відступ українських армій на Волинь та організація санітарної служби // За державність. – Торонто, 1966. – Зб. 11. – С. 42-64.

⁴¹ Ківерчук Ю. Від автономії до суверенности // За державність. – Зб. 10. – С. 27-37.

⁴² Козловський О. Кармелюківці (Фрагмент спогадів) // За державність. – Зб. 10. – Торонто, 1964. – С. 210-219.

⁴³ Левченко С. Інструкторська школа старшин // За державність. – Варшава, 1938. – Збірник 8. – С. 119-139.

⁴⁴ Михайлик М. Український національний рух в Криму в 1917 році // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1932. – Ч. 6. – С. 12-14.

⁴⁵ Сушко Р. Січові Стрільці за Центральної Ради (мої спомини про першу сотню С. С.) / Р. Сушко // Історичний календар-альманах «Червоної Калини» на 1928 рік. – Львів; Київ: Накладом вид-ва «Червона Калина», 1927. – С. 9-37.

матеріалом і містять спостереження, міркування та переосмислення тогочасних процесів військового будівництва, а також малопомітні деталі.

Підсумовуючи, слід зазначити, що використання архівних матеріалів у поєднанні з критичною аналітикою опублікованих документів, відомостей періодичних видань і мемуарів суттєво розширює джерельну базу і робить репрезентативною.

1.3. Методологія дослідження

Методологію складають як загальнонаукові (аналіз, синтез, узагальнення, систематизація), так і спеціальні методи і принципи опрацювання джерел та інформації. Їхнє поєднання дозволило об'єктивно розкрити означену тему дослідження.

Метод аналізу та синтезу допоміг визначити сутність і специфіку основних складових повсякдення українських військових, його особливості, сформулювати висновки.

Метод систематизації був застосований з метою класифікації та характеристики історіографічних напрацювань і джерельної бази.

Серед спеціальних методів історичної науки були використані проблемно-хронологічний, історико-порівняльний та історико-правовий.

Проблемно-хронологічний метод дозволив простежити послідовність і логіку прийняття Українською Центральною Радою, Військовим міністерством та Генеральним Секретаріатом (Радою Народних Міністрів) різноманітних нормативно-правових актів і документів, а також прослідкувати еволюцію військової політики органів влади, виокремити найбільш проблемні ситуації та способи їхнього вирішення впродовж певного відрізка часу.

За допомогою історико-порівняльного та історико-правового методів вдалося визначити закономірності та причинно-наслідкові зв'язки розглянутих процесів і явищ.

Також використовувався в роботі статистичний метод, на підставі якого в дослідженні були подані кількісні показники результатів виборів до Установчих зборів і визначено електоральні вподобання українських бійців.

В методологічному арсеналі основоположним є принцип історизму. Його використання дало змогу розглянути повсякденне життя українських військовослужбовців періоду Української Центральної Ради як комплекс взаємозалежних і взаємопов'язаних аспектів з обов'язковим врахуванням

конкретно-історичної ситуації та тісного зв'язку із соціально-економічними та військово-політичними явищами.

Принцип об'єктивності сприяв всебічному та розгорнутому дослідженню окресленої проблематики на основі аналізу історіографії та джерельної бази. Застосування вказаного принципу передбачало співставлення умов задоволення нагальних потреб військовиків-українців.

Принцип системності забезпечив розуміння цілісності аспектів теми дослідження та врахування впливу тих чи інших обставин на прийняття законодавчих актів і окремих рішень органів української влади.

Отже, використання загальнонаукових і спеціальних методів дало змогу вирішити поставлені завдання дослідження і відповідно досягти визначеної мети.

РОЗДІЛ 2. Забезпечення матеріально-побутових потреб військових

2.1. Грошове утримання

Матеріальне забезпечення військовиків-українців насамперед стосувалося грошового утримання. Вирішувати фінансові питання Українській Центральній Раді було досить складно. У 1917 році, не маючи своєї грошової одиниці, вона намагалася використати хоча б мінімальні можливості для фінансування українців-армійців.

Характеризуючи матеріальне становище українських військових, необхідно звернути увагу на цілий ряд нормативно-правових актів фінансового характеру, які розглядались та затверджувались на засіданнях Центральної Ради та Малої Ради (в період між сесіями), а також Генерального Секретаріату (з 22 січня 1918 року – Рада Народних Міністрів). Матеріали періодичних видань та спогади воїнів допомагають зрозуміти специфіку ситуації з грошовим забезпеченням безпосередньо на місцях і у військових підрозділах.

Всебічний аналіз наявних джерел і літератури переконливо свідчить, що фінансові видатки спрямовувались як на утримання співробітників органів військового управління, так і для задоволення матеріальних потреб «тих, хто воюють» (закупівлі уніформи, військового майна, зброї та продовольства). Це була відповідальна справа, враховуючи проблему «грошового голоду» та припинення надходжень коштів з Петрограда.

Першим заходом в сфері фінансування армії стало прийняття 30 серпня 1917 року на засіданні Малої Ради з поправками бюджету Генерального Секретаріату, за яким Генеральному секретарству військових справ було асигновано 19840 карбованців⁴⁶.

⁴⁶ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 1: 4 березня-9 грудня 1917 р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1996. – № 111. – С. 272-273.

Слід зазначити, що ініціатива щодо вирішення питань грошового забезпечення виходила не лише від представників тогочасних українських органів влади, а й від самих військовослужбовців. Так, наприклад, загальне зібрання офіцерів, лікарів, військових урядовців і фармацевтів Київського військового округу на засіданні від 15 жовтня 1917 року постановило обрати комісію для детальної розробки питань про негайну зміну матеріального становища кваліфікованих кадрів армії, які були змушені жити за окладами початку Першої світової війни⁴⁷.

Окремо заслуговує на увагу достатньо продуктивна діяльність секретаря військових справ Української Народної Республіки Симона Васильовича Петлюри в справі пошуку коштів для армії.

Зокрема, 27 листопада 1917 року після доповіді Симона Петлюри український уряд дозволив надати для видатків Військового секретарства аванс у розмірі 100000 карбованців⁴⁸.

Варто наголосити на тому, що 4 грудня 1917 року Симон Петлюра на засіданні Генерального Секретаріату повідомив про військове становище в Україні, після чого звернувся з проханням до вищого органу виконавчої влади асигнувати під звітність 1000000 карбованців для організації українських військових частин. Грошові видатки повинні були здійснюватись під наглядом генерального контролера⁴⁹.

Крім того, 6 грудня 1917 року на урядовому засіданні було прийнято рішення передати в розпорядження Військового секретарства 20500000

⁴⁷ Нова Рада. – 1917. – 17 жовтня.

⁴⁸ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 1: 4 березня-9 грудня 1917 р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1996. – № 227. – С. 480.

⁴⁹ Там само. – № 237. – С. 498.

карбованців на потреби штабів Південно-Західного та Румунського фронтів⁵⁰.

Через два дні, а саме 8 грудня 1917 року, Симон Петлюра на засіданні Малої Ради доповідав про необхідність виділити 1 мільйон карбованців на військові справи, а також для організації оборони території України та боротьби з анархією. За словами секретаря військових справ, на територію України вирушили українізовані військові частини з різних куточків Російської республіки, а це, в свою чергу, вимагало величезних видатків і спеціальних кредитів⁵¹.

В цей же час Полтавське губернське присутствіє зверталось до Генерального секретарства військових справ із проханням виділити 11478807 карбованців на утримання родин військовослужбовців включно до 31 грудня 1917 року і 1106439 рублів 75 копійок – на оплату добових евакуйованим солдатам за листопад 1917 року і 218069 рублів 35 копійок за грудень 1917 року. Зважаючи на це, з Державної скарбниці присутствію було видано кредит у розмірі 13803316 рублів 10 копійок⁵².

⁵⁰ Довбня В. Січові стрільці київського форсування у визвольних змаганнях 1917-1920 років: організація та правові засади діяльності / За наук. ред. П. П. Михайленка. – К.: Текст, 2002. – С. 124.

⁵¹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 1: 4 березня-9 грудня 1917 р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1996. – № 248. – С. 525.

⁵² Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / Упоряд.: В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1997. – № 12. – С. 41.

Особливо представляє науковий інтерес діяльність Миколи Порша, який 17 грудня 1917 року став новим очільником військового відомства у зв'язку із відставкою Симона Петлюри.

Вже на наступний день після зайняття вакантної посади, тобто 18 грудня 1917 року, від українського уряду в розпорядження Миколи Порша надійшло 5 млн карбованців для організації оборони України⁵³.

Розглядаючи заходи Військового секретарства наприкінці 1917 року, необхідно акцентувати увагу на тому, що сім'ї військовослужбовців, які боролися проти української влади, були позбавлені права на отримання пайка⁵⁴. Про таке рішення були проінформовані губернські комісари. Згодом на підставі постанови Генерального Секретаріату від 31 грудня 1917 року таким сім'ям припинялось надання будь-якої державної допомоги.

Водночас одним із основних напрямів організаційної діяльності українського військового Генерального штабу стало утворення низки комісій, наприклад, по розробці проекту пенсій воїнам (проект Тимчасового уряду вже не відповідав вимогам часу)⁵⁵.

В контексті вищезазначених заходів слід згадати той факт, що 26 грудня 1917 року Микола Порш запропонував забезпечувати грошима лише ті військові частини, які визнають владу українського уряду та виконують всі його розпорядження. Крім того, військовий міністр наголосив на

⁵³ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / Упоряд.: В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1997. – № 13. – С. 45.

⁵⁴ Там само. – № 13. – С. 46.

⁵⁵ Нова Рада. – 1917. – 23 грудня.

необхідності проведення політико-культурної роботи серед військових, щоб захистити їх від впливу більшовицької агітації⁵⁶.

Необхідно звернути увагу на те, що положення «Про утворення українського народного війська»⁵⁷ від 3 січня 1918 року передбачали надання Генеральному секретарству військових справ кредиту в розмірі 400 млн рублів. Відповідно до вказаного закону кадри інструкторів повинні були набиратись за договором вільного найму на певний термін, з оплатою до 100 рублів за місяць і повне утримання, а за виконання спеціальних зобов'язань передбачалась особлива платня.

Варто зазначити, що 3 січня 1918 року на засіданні Генерального Секретаріату міністр продовольства Микола Ковалевський повідомив про створення в Одеському військовому окрузі українських військових формувань на засадах добровільності. Тому Генеральне секретарство продовольчих справ перерахувало на їхні потреби 100 тис. рублів, а ще 300 тис. рублів було видано з продовольчих сум⁵⁸.

4 січня 1918 року Генеральному секретарству внутрішніх справ було доручено створити комісію, до якої мали ввійти представники урядових секретарств, міських і земельних управ для вирішення впродовж десяти днів питання про пайки та добові⁵⁹.

⁵⁶ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / Упоряд.: В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1997. – № 26. – С. 68.

⁵⁷ ЦДАВО України – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 1-1 зв.

⁵⁸ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / Упоряд.: В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1997. – № 40. – С. 91.

⁵⁹ Там само. – № 41. – С. 93.

Для запобігання від самочинного розформування боєздатних українізованих військових частин Військове міністерство Української Народної Республіки розпорядилося з 15 січня 1918 року призначити військовослужбовцям, які боролися проти більшовицьких формувань, додаткову платню⁶⁰.

Тим часом комендант Києва Михайло Ковенко в наказі № 125 закликав українців, яким вже виповнилось 18 років і які мають посвідчення від демократичних або військових організацій, поповнити склад українського війська. Тим, хто захищав Українську Народну Республіку в ході січневих подій Києві, з 15 січня 1918 року надавалася грошова винагорода по 300 карбованців на місяць, поранені воїни отримували одноразову виплату в розмірі 500 карбованців, родини загиблих воїнів – разову допомогу на суму 1000 карбованців і пенсію на загальних підставах⁶¹.

Всеволод Петрів, який командував кінним полком імені Костя Гордієнка, у своїх спогадах згадував про пропозицію Миколи Порша видати винагороду гайдамакам по 300 карбованців, а старшині – по 1000 карбованців. Полковник стверджував, що це були величезні гроші, тому він звернувся до військового міністра з проханням видати кошти лише для основних потреб⁶². Мотиви такого вчинку пояснити нескладно: по-перше, дисципліновані воїни не хотіли відчувати себе простими найманцями; по-друге, вони чудово розуміли, що кожна копійка в такий складний

⁶⁰ Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917-1918. Утворення та боротьба за державу / В. Голубко. – Львів: Кальварія, 1997. – С. 163.

⁶¹ Україна: Хроніка ХХ ст.: Рік 1918: Довід. вид. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Упоряд.: А. П. Гриценко, О. Й. Щусь. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 63.

⁶² Петрів В. Споми́ни з часів української революції (1917-1921) / В. Петрів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irekw.internetdsl.pl/dokumenty/udowyczenko/petriv_rozdil_1-5.htm

революційний час «на вагу золота» і що грошей потребують також інші військові формування.

Розглянувши питання про суттєву фінансову підтримку родин українських військовослужбовців, які загинули внаслідок січневого чорносотенно-більшовицького повстання в Києві, Рада Народних Міністрів прийняла рішення допомогти таким сім'ям за рахунок Державного скарбу. Реалізація цієї постанови була доручена новому міністру військових справ Івану Немоловському, який перебував на посаді декілька днів⁶³.

25 січня 1918 року голова українського уряду Всеволод Голубович доручив Олександрю Жуковському, який був помічником Івана Немоловського, взяти під контроль гроші Військового міністерства. Для цього було створено караульну команду на чолі з капітаном Максимовичем. Приблизно 7 мільйонів карбованців були розподілені на три самоходи, а казначей забрав всі рахунки та відповідні фінансові книги⁶⁴.

Необхідно зробити акцент на тому, що з 29 січня 1918 року виконуючим обов'язки військового міністра Української Народної Республіки став Олександр Жуковський. За невиконання його наказу про роззброєння населення передбачалось стягнення з військових начальників штрафів. Ці кошти мали спрямовуватись до Державної скарбниці⁶⁵.

З метою збільшення привабливості військової служби Олександр Жуковський пропонував впровадити окрему збільшену платню, призначити

⁶³ Нова Рада. – 1918. – 24 січня.

⁶⁴ Жуковський О. Вспомини часів епохи Великої Східньої Революції початка 1917-19 рр. (Із окопів до тюрми). Записна книжечка. 1919 рік. / Упорядник: Павло Гай-Нижник. – Київ, 2018. – С. 82-83.

⁶⁵ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / Упоряд.: В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1997.– № 82. – С. 163.

пільги родичам військових або безпосередньо військовослужбовцям у випадку поранення⁶⁶.

3 лютого 1918 року виконуючий обов'язки військового міністра видав наказ про надання військовому відділу отамана Костянтина Прісовського 200 тисяч карбованців, а начальнику Головного штабу Олександрю Осецькому – 50 тисяч карбованців для формування Штабу та нових частин⁶⁷.

За наказом Жуковського від 12 лютого 1918 року козаку Степану Антоновичу на підставі його прохання видавалось 5 тисяч карбованців допомоги, а полковнику Оліферу – 25 тисяч карбованців на службові потреби. Крім того, було виділено 500 карбованців на видатки по друкарським справам, 300 карбованців на виплату жалування урядовцю канцелярії Військового міністерства⁶⁸.

3 березня 1918 року, через декілька днів після звільнення Києва від більшовицької окупації, Рада Народних Міністрів заслухала пропозицію генерального секретаря внутрішніх справ Михайла Ткаченка стосовно припинення видачі пайків. З огляду на це уряд прийняв рішення припинити з 15 березня 1918 року надання пайків сім'ям «ратників» і запасних, пролонгувати їхню видачу родинам військовополонених до часу їх повернення за умови отримання спеціального свідоцтва від місцевих державних органів. У випадку фальшування документів передбачалась юридична відповідальність. Крім того, було вирішено продовжити видачу пайків сім'ям вбитих або зниклих безвісти українців-козаків впродовж трьох місяців до 1 травня 1918 року на підставі відповідних свідоцтв.

⁶⁶ Жуковський О. Вспомини часів епохи Великої Східної Революції початка 1917-19 рр. (Із окопів до тюрми). Записна книжечка. 1919 рік. / Упорядник: Павло Гай-Нижник. – Київ, 2018. – С. 89.

⁶⁷ ЦДАВО України – Ф. 1074. – Оп. 2. – Спр. 30. – Арк. 1 зв.

⁶⁸ ЦДАВО України – Ф. 1074. – Оп. 2. – Спр. 30. – Арк. 6-6 зв.

Окремо урядом був розроблений закон, який регламентував порядок видачі військових пенсій, що виплачувались лише українським громадянам і їхнім сім'ям незважаючи на місце служби та наявність права на цю пенсію до дня набуття чинності закону. Згодом цей нормативно-правовий акт був доопрацьований Міністерством фінансів і затверджений Малою Радою⁶⁹.

На засіданні Ради Народних Міністрів 7 березня 1918 року було ухвалено рішення щодо розподілу коштів, які були в розпорядженні Військового міністерства, – 6 млн карбованців переходили до Державного банку як недоторканий фонд, а інші 3 млн – в розпорядження уряду⁷⁰.

У спогадах сотника армії Української Народної Республіки Никифора Авраменка знаходимо інформацію про те, що в Запорозькій дивізії під командуванням Олександра Натієва козаки та січові стрільці регулярно отримували 150 карбованців на місяць, одяг і харчі. Цих коштів вистачало на повноцінне харчування одночасно двох людей⁷¹.

Важлива роль в сфері фінансового забезпечення потреб належала приватним ініціативам. Так, наприклад, в березні 1918 року після проведення реорганізації Гайдамацького коша Слобідської України в окремий піхотний полк в складі Запорозької дивізії представник Генерального штабу Олександр Удовиченко надав 5000 карбованців для забезпечення потреб

⁶⁹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / Упоряд.: В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1997. – № 92. – С. 176.

⁷⁰ Там само. – № 98. – С. 183.

⁷¹ Авраменко Н. Причинки до споминів сот. Івана Андруха: «Січові Стрільці в Запорозьській дивізії Отамана Натієва» / Н. Авраменко // Літопис Червоної Калини. – 1931. – № 3. – С. 9-10.

військовослужбовців. Ці кошти командир полку Володимир Сікевич передав під нагляд скарбника Дем'яненка⁷².

Заслуговує на увагу питання підготовки українських старшин в Інструкторській школі старшин, для організації якої Військовому міністерству було видано кредит в розмірі 761956 рублів 25 копійок⁷³.

16 березня 1918 року на засіданні українського уряду розглядалось питання щодо призначення командировочних і підйомних козакам, старшинам та урядовцям, які відправляються за кордон або для підтримання зв'язку з іноземними військами на території України. Було вирішено підвищити підйомні старшинам до 500 карбованців, а козакам і урядовцям – до 200 карбованців⁷⁴.

31 березня 1918 року Рада Народних Міністрів заслухала розпорядження військового міністра про грошову допомогу в розмірі двомісячного жалування військовим, які служили на території України⁷⁵.

Керуючись положеннями постанови Ради Народних Міністрів, Олександр Жуковський видав наказ від 1 квітня 1918 року (частина 12), який зафіксував розмір платні українським старшинам за посадами. Зокрема,

⁷² Тютенко Р. Гайдамацький кіш Слобідської України (грудень 1917 р. – грудень 1919 р.) / Р. Тютенко // Український визвольний рух: науковий збірник. – Львів, 2013. – Збірник 18. – С. 68-69.

⁷³ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / Упоряд.: В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1997. – № 112. – С. 207.

⁷⁴ Там само. – № 113. – С. 209.

⁷⁵ Там само. – № 132. – С. 238.

командувач корпусу отримував 1150 карбованців, отаман бригади – 900 карбованців, курінний – 600 карбованців, а хорунжий – 350 карбованців⁷⁶.

Слід відзначити, що за наказом Генерального штабу від 1 квітня 1918 року (частина 14) всі військовослужбовці тилкових частин переводились на грошове забезпечення на підставі першого розділу Статуту осібної армії Української Народної Республіки (місячна оплата за посадами в маршових сотнях або командах). Військові частини, які перебували на фронті, мали отримувати кошти на підставі другого розділу згаданого Статуту (як в гарнізонній службі).

20 квітня 1918 року Міністерство внутрішніх справ представило на розгляд законопроект про виплату добових коштів відпускним воїнам, який набував чинності з дня його оголошення⁷⁷.

Не менш важливим є той факт, що 23 квітня 1918 року Рада Народних Міністрів прийняла рішення представити Центральній Раді законопроект стосовно отримання добових відпускними військовослужбовцями. Згідно з положеннями цього нормативно-правового акту виплата військовим російської армії, яких було звільнено у відпустки на термін більше 6 місяців, припинялась з 9 січня 1918 року, крім хворих і незаможних, яким продовжувалась виплата до призначення їм державної пенсії⁷⁸.

Підсумовуючи, необхідно зауважити, що фінансові операції із залученням великого об'єму грошових сум вимагали встановлення системи

⁷⁶ Слюсаренко П. Олександр Жуковський – військовий міністр Української Народної Республіки 1918 року: маловідомі сторінки діяльності / П. Слюсаренко // Воєнна історія. – 2011. – № 1. – С. 73.

⁷⁷ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / Упоряд.: В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1997. – № 154. – С. 292.

⁷⁸ Нова Рада. – 1918. – 23 (10) квітня.

контролю та персональної відповідальності. Тому і був запроваджений принцип звітності військового секретарства за видатки асигнованих коштів.

Очевидно, що фіксація самого факту грошового забезпечення українських військовослужбовців у нормативно-правових актах мала позитивний вплив на комплектування військових частин новобранцями та добровольцями, а також суттєве зростання мотивації в проходженні військової служби.

Отже, можна зробити висновок, що грошове забезпечення різноманітних потреб військовослужбовців було одним із важливих питань порядку денного вищих органів української влади.

2.2. Задоволення продовольчих і майнових нужд

Важливим аспектом діяльності Української Центральної Ради було забезпечення майнових і продовольчих потреб українців-військовиків. Вирішення такого суттєвого питання було для органів влади, зважаючи на перебіг подій, достатньо складним особливо з осені 1917 року. У цей час, зокрема, на Південно-Західному та Румунському фронтах гостро відчувалася нестача продовольства та харчових запасів, вцілілого військового майна, одягу, транспортних засобів, помешкань з нормальними умовами проживання, обмундирування та бойового спорядження.

Постійне накопичення проблем в окресленій сфері життєзабезпечення спричинило поширення дезертирства серед військовослужбовців, здійснення ними збройних нападів і пограбувань в тилу.

За браку коштів, що мали надходити з Петрограду, неможливості самостійно фінансувати заходи підтримки військових в українській столиці звернулися за допомогою до населення України. 19 жовтня 1917 року Мала Рада прийняла рішення опублікувати звернення до населення з проханням допомогти українському війську продовольством і одягом, оскільки інтендантство не мало можливості постачати необхідні ресурси. Для ефективного вирішення посталих проблем Мала Рада призначила своїм постійним представником в комітеті постачання армій Південно-Західного фронту соціаліста-революціонера Микиту Шаповала⁷⁹. Шпальти тогочасних газет рясніли повідомленнями про те, що українське населення в патріотичному пориві постійно жертвувало гроші, продукти харчування, продукцію різноманітного вжитку на користь армії.

⁷⁹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 1: 4 березня-9 грудня 1917 р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1996. – № 157. – С. 351.

Після більшовицького перевороту в Петрограді питання забезпечення військових набрало загрозливих масштабів. На вечірньому засіданні Генерального Секретаріату 2 листопада 1917 року Володимир Винниченко повідомив про те, що український уряд буде здійснювати всі заходи для постачання армії⁸⁰.

У відозві Генерального Секретаріату до громадян, урядових і громадських установ від 3 листопада 1917 року звучав заклик про те, що армія мала бути одягнена, нагодована й озброєна. Відповідно до відозви вищий орган української виконавчої влади брав на себе зобов'язання, координуючи діяльність з вищою військовою владою, забезпечити всі потреби українського війська до часу остаточного укладення мирного договору між воюючими країнами⁸¹.

Звертає на себе увагу резолюція третього Всеукраїнського військового з'їзду (відбувався з 2 по 12 листопада 1917 року в Києві) «Про демобілізацію», в якій зазначалося, що 1) для перевезення демобілізованих вояків необхідно відремонтувати та пристосувати всі залізничні, шосейні та ґрунтові шляхи; 2) для таких військових на дорогах необхідно встановити етапи, забезпечені приміщеннями, їжею, одягом, лазнями та шпиталями; 3) військовий реманент (коні та вози) не має бути пошкодженим або проданим не за призначенням, а повинен перейти у власність «трудящого люду» через відповідні організації для допомоги тим, хто найбільше зазнав збитків через війну⁸².

⁸⁰ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 1: 4 березня-9 грудня 1917 р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1996. – № 179. – С. 387.

⁸¹ Там само. – № 181. – С. 390-391.

⁸² Щусь О. Й. Всеукраїнські військові з'їзди / О. Й. Щусь. – К.: Ін-т історії України АН України, 1992. – С. 82-83.

11 листопада 1917 року генеральний секретар військових справ Симон Петлюра наказав начальникам Київського та Одеського військових округів звернути увагу на те, щоб бійці були забезпечені їжею, одягом, помешканням і всім тим, що їм належить по праву як воякам «революційної армії України»⁸³.

Варто наголосити, що 12 листопада 1917 року до Генерального Секретаріату прибула делегація від селян Херсонського повіту, яку прийняв генеральний секретар продовольчих справ Микола Ковалевський. Делегати повідомили про бажання селян надати в розпорядження Продовольчого секретарства 4 млн пудів хлібних запасів. Микола Ковалевський розпорядився відправити весь хліб на Південно-Західний і Румунський fronti⁸⁴.

Не менш важливе значення має той факт, що 26 листопада 1917 року генеральний секретар військових справ Симон Петлюра наказав головам окружних інтендантських управлінь впродовж трьох днів детально проінформувати начальника постачань Військового секретарства про кількість запасів в інтендантських коморах з обґрунтованим поясненням причин невиконання запитів військових частин.

Будь-яке безпідставне зволікання в справі забезпечення армії необхідними ресурсами розцінювалось як злочинна недбалість по службі з усіма можливими наслідками. Начальнику постачань генерального секретарства підполковнику Матяшевичу було доручено негайно з'ясувати причини недостачі запасів в інтендантствах, а також вжити заходів щодо їхнього поповнення⁸⁵.

Варто додати, що 4 грудня 1917 року Генеральний Секретаріат виступив із відозвою до українських воїнів Південно-Західного та

⁸³ Нова Рада. – 1917. – 14 листопада.

⁸⁴ Нова Рада. – 1917. – 12 листопада.

⁸⁵ Нова Рада. – 1917. – 26 листопада.

Румунського фронтів і тилу, в якій зобов'язався організувати постачання та харчування військ Українського фронту (створений в результаті об'єднання Південно-Західного та Румунського фронтів), а також забезпечити вояків хлібом, одягом, фуражем для коней. Крім того, український уряд обіцяв відбудувати зруйновані шляхи та покращити охорону залізниць, які обслуговували фронт⁸⁶.

Необхідно підкреслити, що однією з головних проблем в умовах революційного часу стали реквізиції, які здійснювались воїнами для забезпечення нагальних потреб. Наприклад, 19 грудня 1917 року до Генерального секретарства військових справ надійшло повідомлення, що військові частини, які входили до складу київського гарнізону, самочинно організовували реквізиції самоходів і помешкань, завдаючи при цьому значну шкоду не лише окремим громадянам, але й державним установам.

Тому за кожну реквізицію подібного характеру, яка була здійснена представниками тієї чи іншої військової частини без отримання від влади відповідного ордеру чи посвідчення, передбачалось притягнення до відповідальності командирів цих частин шляхом стягнення штрафів або на підставі судового вироку⁸⁷.

Аналіз телеграми Володимира Винниченка та Миколи Ковалевського від 21 грудня 1917 року, надісланої у війська, дає змогу прояснити, що Генеральний Секретаріат після проголошення Української Народної Республіки зобов'язався постачати для армії продовольство без різниці національностей.

⁸⁶ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 1: 4 березня-9 грудня 1917 р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1996. – № 238. – С. 501.

⁸⁷ Нова Рада. – 1917. – 19 грудня.

З метою виконання цього завдання український уряд вжив заходів для послаблення продовольчої кризи (було прийнято рішення випустити власні гроші, відкрити кордони для перевезення хліба, фуражу, краму та цукру). Щоправда дії Генерального Секретаріату натикалися при цьому на перешкоди різного характеру – відсутність в тогочасній Україні грошей, де-факто стан війни з більшовиками⁸⁸.

27 грудня 1917 року Володимир Винниченко наголосив на необхідності задоволення матеріальних потреб війська київського гарнізону. У зв'язку із заявою голови уряду планувалось здійснити інспекторський огляд військових частин, а Генеральне секретарство праці розпочало облаштування майстерень для військовослужбовців⁸⁹.

У свою чергу, Всеукраїнська рада військових депутатів призначила засідання представників від військових частин Києва на 2 січня 1918 року. Комісія по з'ясуванню матеріального становища частин київського гарнізону постановила, щоб до 2 січня 1918 року в кожній військовій частині відбулися засідання рад, які мали роз'яснити та надати своїм представникам директиви щодо з'ясування наступних питань: 1) кількість людей у частині; 2) становище з одягом і чоботами; 3) становище з продовольством і його запас; 4) помешкання для частини (ліжка, столи та інше); 5) справа з конями.

Крім того, Всеукраїнська рада військових депутатів звернулася до військових організацій з проханням уважно поставитись до надання відомостей по цим питанням з метою найкращого та найшвидшого забезпечення потреб військовослужбовців⁹⁰.

⁸⁸ Нова Рада. – 1917. – 21 грудня.

⁸⁹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / Упоряд.: В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1997. – № 27. – С. 71.

⁹⁰ Нова Рада. – 1917. – 31 грудня.

Фельдшер Яків Зозуля згадував у спогадах, що в січні 1918 року, під час оборони Києва від більшовицьких загонів, не було організовано повноцінного харчування українських захисників і не вистачало квартир для їхнього проживання. За словами очевидця тих подій, оборонці були змушені харчуватись самостійно в їдальнях чи крамницях, а ночувати або у власних помешканнях, або в найближчій установі⁹¹.

Після захоплення Києва більшовиками Українська Центральна Рада та близько 3 тисяч військовослужбовців змушені були відступити на терени Волині. Варто зауважити, що на цій прифронтовій території знаходились військові склади, що певною мірою дало змогу збройним формуванням поповнити запаси зброї, боєприпасів і продовольства.

Прикладом слугують українські січові стрільці, які після вимушеного відступу з Києва організували самозабезпечення необхідним військовим майном, що зберігалось в магазинах і складах прифронтових міст і залізничних станцій, а також зробили запаси необхідних речей і матеріалів⁹². Так в лютому 1918 року артилерійська батарея січових стрільців, до складу якої входили 12 гармашів, змогла облаштувати польову кухню та організувати триразове щоденне харчування для гармашів з гарячими стравами, а в одному з вагонів знаходився харчовий магазин⁹³. Забезпеченню цього підрозділу посприяло те, що поблизу Сарн, де він дислокувався, був розташований артилерійський склад, завідувач якого видав гармашам артилерійський запряг, велику кількість сідел для коней, телефонні апарати.

⁹¹ Зозуля Я. Облога Києва. Відступ українських армій на Волинь та організація санітарної служби // За державність. – Торонто, 1966. – Зб. 11. – С. 45.

⁹² Кучабський В. Корпус січових стрільців. Воєнно-історичний нарис / В. Кучабський – Чикаго, 1969. – С. 88-89.

⁹³ Дашкевич Р. Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті Київські Ворота / Р. Дашкевич. – Нью-Йорк, 1965. – С. 21.

До того ж в Сарнах були військові продовольчі магазини, де зберігались різні консерви. Завдяки цьому бійців вдалося забезпечити їжею на тривалий період⁹⁴.

Згодом, після звільнення Києва від більшовиків на початку березня 1918 року, батарейна кухня січових стрільців почала готувати галицькі пироги, тобто вареники, а також шніцелі. Всі військові незалежно від звання здійснювали прийоми їжі на одній кухні⁹⁵.

Нова проблема постала після укладення Брестського мирного договору 9 лютого 1918 року. Німецькі та австро-угорські війська в ході звільнення українських територій від більшовиків дедалі частіше привласнювали собі військове майно в якості трофею. Очевидно, що це викликало незадоволення українських воїнів.

У боях з більшовицькими частинами українські військові переходили на самозабезпечення. Полковник Юрій Ківерчук, який командував партизанським загonom імені Кармелюка чисельністю 450 осіб, повідомляв, що кожної ночі два-три відділи отримували наказ «потурбувати червоних і то переважно – господарські частини». Під час наскоків кармелюківці забирали провіант, фураж і коней. Водночас козакам було заборонено під загрозою смерті проводити реквізиції помешкань і майна цивільного населення⁹⁶.

10 лютого 1918 року був виданий наказ начальника постачання української армії Адамовича, за яким майно для військових частин мало видаватись тільки за вимогою командирів або офіційних представників. До того ж земські союзи, а також господарські відділи існуючих і

⁹⁴ Дашкевич Р. Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті Київські Ворота / Р. Дашкевич. – Нью-Йорк, 1965. – С. 25-26.

⁹⁵ Дашкевич Р. Вказ. праця. – С. 36.

⁹⁶ Ківерчук Ю. Від автономії до суверенності // За державність. – Зб. 10. – С. 34-35.

розформованих збройних формувань мали зберегти своє майно. Цей наказ забороняв військовим здійснювати реквізиції без відповідного дозволу⁹⁷.

Особливо варто наголосити на спробах Міністерства військових справ запобігти пограбуванню майна Української Народної Республіки та фізичних осіб зі сторони українських воїнів. Так, зокрема, 14 лютого 1918 року Олександр Жуковський видав наказ про притягнення військовослужбовців до юридичної відповідальності через умисне обмеження майнових прав українських громадян та інші неправомірні дії⁹⁸.

Українські військові частини, рухаючись в східному напрямку, мали завдання організувати охорону військового майна, яке зберігалось в складах по лінії Київ-Полтава-Харків⁹⁹. Успішні військові операції проти більшовицьких загонів сприяли тому, що на станції Гребінка було захоплено кілька гармат противника, панцерник і багато ешелонів з військовим спорядженням¹⁰⁰. Після визволення Лубен від більшовиків під контроль Запорозької дивізії на чолі з Олександром Натієвим потрапили великі склади військового майна¹⁰¹. Проте розподіл цих трофеїв неодноразово ставав предметом непорозумінь з німецьким командуванням.

⁹⁷ ЦДАВО України – Ф. 1074. – Оп. 2. – Спр. 30. – Арк. 5.

⁹⁸ Кудлай О. Діяльність народного міністерства військових справ по формуванню та устрою Армії УНР (грудень 1917 р. – квітень 1918 р.) / О. Кудлай // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. – 2014. – Вип. 10. – С. 43.

⁹⁹ Удовиченко О. Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921 / О. Удовиченко. – К.: Україна, 1995. – С. 23.

¹⁰⁰ Монкевич Б. Слідами новітніх запорожців. Похід Болбочана на Крим. – Нью-Йорк, 1956. – С. 44.

¹⁰¹ Монкевич Б. Вказ. праця. – С. 46.

Так само і наприкінці березня 1918 року під час звільнення від більшовиків Полтави українські збройні формування взяли під контроль приблизно 1500 вагонів з майном. З цієї причини Олександр Натіїв ініціював створення спеціальної групи для реєстру та охорони «трофейного» майна¹⁰².

Завдяки підриву залізниці на шляху відступаючих сил противника до Харкова 4 квітня 1918 року українське військо на станції Люботин привласнило величезну кількість військового майна: 7 броньових автомобілів, гармати, панцерники, одяг, провіант, радіостанції¹⁰³.

Звернімося до умов походу Слов'янської групи Запорозького корпусу під командуванням полковника Володимира Сікевича на територію Донбасу. Передусім воякам не вистачало їжі, коштів і амуніції. Білизна, взуття й одяг в достатній кількості були лише в українізованому шостому армійському полку. Харчувалися військові в навколишніх населених пунктах, розраховуючись при цьому грошима або здійснюючи обмін продуктами¹⁰⁴.

Цікаву інформацію залишив у своїх спогадах сотник армії Української Народної Республіки Никифор Авраменко: «Скрізь на станціях маси місцевого населення гостинно вітали частини. Відра молока, скирти білих паляниць, ковбаси, сало. Хто хотів, брав, на що мав охоту»¹⁰⁵.

З 20 березня 1918 року військові частини для отримання продуктів і фуражу мали звертатись до продовольчих депо, які організовувались при інтендантських магазинах Військового міністерства. У випадку відсутності

¹⁰² Бондаренко О. Протистояння. Історичний нарис. – Київ: Видавництво «Стікс», 2013. – Книга 2. – С. 36.

¹⁰³ Монкевич Б. Слідами новітніх запорожців. Похід Болбочана на Крим. – Нью-Йорк, 1956. – С. 76.

¹⁰⁴ Бондаренко О. Протистояння. Історичний нарис. – Київ: Видавництво «Стікс», 2013. – Книга 2. – С. 59.

¹⁰⁵ Авраменко Н. Спомини запорожця: документальне видання / Н. Авраменко. – К.: Темпора, 2007. – С. 233.

продукції в продовольчому депо таке звернення за наявності відповідного посвідчення мало бути надіслане до губернської або повітової продовольчої управи, які видавали ордер на отримання фуражу та продуктів зі своїх складів або проводили реквізицію. При цьому самостійна купівля хліба, круп, продуктів тваринного походження, яєць, цукру, м'яса, зернового корму, сіна, соломи, а також самочинна реквізиція цих товарів суворо заборонялась¹⁰⁶.

Наказ по головному управлінню постачання від 21 березня 1918 року встановив порядок видачі продуктів з інтендантських запасів: старшини й урядовці різних управлінь Військового міністерства Української Народної Республіки, а також військові частини мали отримувати продукти натурою за гроші по твердій місцевій ціні, зважаючи на розмір добового пайка.

Пайок видавався по чековим потребам за оплату і мав такі розміри (на кожну особу впродовж одного місяця): пшеничне або житнє борошно – 20 фунт; печений хліб – 30; крупи – 3; сіль – 3; цукор – 2,5; чай – 2 зол.; олія або коров'яче масло – 2 фунти; м'ясо – 4; солонина або сушена риба – 6.

При цьому продукти видавались лише за умови їхньої достатньої кількості в магазинах, в іншому випадку видача продуктів припинялась¹⁰⁷.

Необхідно детальніше зупинитися на характеристиці наказу Олександра Жуковського від 22 березня 1918 року, згідно з яким власністю Української Народної Республіки стало все військове майно та майно Земського союзу, Союзу міст, Червоного Хреста і всіх інших установ, що отримували гроші з Державного скарбу.

Без дозволу головного начальника постачання або демобілізаційного відділу заборонялося вилучати, продавати або переміщувати таке майно. В подальшому планувалося здійснити облік військового майна¹⁰⁸. Згодом було

¹⁰⁶ Народна воля. – 1918. – 24 (11) березня.

¹⁰⁷ ЦДАВО України – Ф. 1074. – Оп. 2. – Спр. 30. – Арк. 28-28 зв.

¹⁰⁸ Народна воля. – 1918. – 22 (9) березня.

організовано реєстрацію всього військового майна, яке залишилось від колишньої російської армії¹⁰⁹.

При цьому варто зауважити, що 31 березня 1918 року Рада Народних Міністрів дозволила Військовому міністерству продати з аукціону старе військове майно, яке зберігалось в інтендантських складах. Виручені з такого продажу кошти мали надійти на рахунки казначейства¹¹⁰.

Зрештою 6 квітня 1918 року Київська міська управа опублікувала відозву, відповідно до якої для розміщення в квартирах окремих осіб, які перебувають у військових частинах, штабах, установах і закладах військового відомства на фронті, відводиться, зважаючи на дійсну потребу та місцеві можливості, не більше восьми квадратних сажнів на одну особу¹¹¹.

Втім ситуація із забезпеченням бійців всім необхідним була неоднозначною на місцях і в центрі. Так, новобранці Куреня кармелюківців, де відчувався дефіцит фуражу та коней, повинні були заздалегідь потурбуватись про вирішення цього питання, а до тих пір вони виконували лише вартову службу¹¹². З іншої сторони військові частини в українській столиці все-таки мали більше можливостей для отримання необхідного майна, одягу та зброї в складах за дозволом Військового міністерства порівняно з тими, що дислокувалися на периферії.

Таким чином, було чимало як труднощів, так і здобутків в сфері забезпечення майнових і продовольчих потреб українських

¹⁰⁹ Греків О. Весна 1918 року в Україні // За державність. – Зб. 10. – С. 25.

¹¹⁰ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / Упоряд.: В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1997. – № 132. – С. 238.

¹¹¹ Нова Рада. – 1918. – 6 квітня (24 березня).

¹¹² Козловський О. Кармелюківці (фрагмент спогадів) // За державність. – Зб. 10. – С. 214.

військовослужбовців. Рецепт успіху в такій нелегкій справі полягав в сукупності кількох складових – наявність важелів управління, контроль над ресурсами, достатнє фінансування, перевірка реальної ситуації на місцях, реагування органів влади на запити військових.

РОЗДІЛ 3. Юридичне закріплення прав та обов'язків військовиків

3.1. Прийняття військових законів

Невід'ємними і найважливішими аспектами повсякденного життя українських військових є забезпечення їхнього правового статусу, організація проходження військової служби та регулювання взаємовідносин між ними. Для забезпечення чіткості в армійському житті органи державної та військової влади приймали військові закони, законопроекти та підзаконні акти (статути, відозви, розпорядження, накази).

Одним з перших заходів в окресленому напрямі стало обговорення на засіданні Малої Ради 14 листопада 1917 року законопроекту про відтермінування призову на проходження військової служби, запропонованого Микитою Шаповалом . У результаті при Генеральному секретарстві військових справ створювався Головний комітет по відтермінуванню призову, який мав, дотримуючись відповідних положень російських законів (оскільки українські закони ще не були прийняті), видавати спеціальні інструкції. Насамперед відтермінування від військової служби передбачалося надати службовцям українського уряду, які підлягали для її проходження¹¹³.

Потрібно звернути увагу на те, що 19 листопада 1917 року на засіданні Малої Ради було заслухано законопроект Генерального секретарства судових справ про амністію. Аналіз цього нормативно-правового акту дає змогу стверджувати, що на підставі військового статуту про проступки на території Української Народної Республіки скасовувалися покарання військовослужбовців Південно-Західного та Румунського фронтів,

¹¹³ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 1: 4 березня-9 грудня 1917 р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1996. – № 201. – С. 440-441.

Чорноморського флоту. Бійці, які входили до розряду штрафників, мали бути переведені в розряд бездоганних службовців¹¹⁴.

Закон Української Центральної Ради про амністію від 19 листопада 1917 року¹¹⁵ передбачав оголошення амністії військовослужбовцям на території Української Народної Республіки, а також у військових частинах Південно-Західного та Румунського фронтів, чорноморського флоту за вчинення до 7 листопада 1917 року включно протиправних дій, перерахованих у військових статутах.

Згідно вищевказаного закону були прийняті наступні рішення:

1) перевести штрафників у розряд зразкових військовослужбовців;
2) особам, які були засуджені на переведення в дисциплінарні батальйони або на ув'язнення в тюрмах, враховувати до терміну дійсної служби час перебування під вартою для виконання судових вироків («Устав о воинской повинности» від 1915 року, арт. 25);

3) звільнити від особистої відповідальності осіб за протиправні дії, вказані у відповідних статтях «Воинского устава о наказаниях» і військово-морського уставу, на основі прохання, в якому обґрунтовувалась в усній або письмовій формі наявність політичних мотивів у здійснених вчинках і яке мало розглядатися на засіданнях відповідних військових судів;

4) звільнити на території України від суду та покарання військовослужбовців, які до 7 листопада 1917 року включно самовільно покинули свої військові частини для переходу в українські військові формування та фактично вступили туди на службу до вже зазначеного дня¹¹⁶.

¹¹⁴ Нова Рада. – 1917. – 21 листопада.

¹¹⁵ ЦДАВО України – Ф. 2209. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 5-5 зв-6.

¹¹⁶ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 1: 4 березня-9 грудня 1917 р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1996. – № 215. – С. 463-464.

Важливе значення мало і те, що в грудні 1917 року організаційний відділ українського військового Генерального штабу почав розробку законопроекту про націоналізацію армії на демократичних принципах. Тому з цією метою було запрошено чимало спеціалістів, окремих громадських діячів і представників різних громадських організацій¹¹⁷.

У зв'язку з несприятливими військово-політичними обставинами вища військова влада Української Народної Республіки активізувала діяльність щодо розробки та прийняття статутів, законів і розпоряджень. Завдяки цьому певною мірою було враховано актуальні вимоги часу, а також впроваджено нові основи дисципліни у війську¹¹⁸.

Необхідно зробити акцент на тому, що затверджені на законодавчому рівні нормативно-правові акти різної юридичної сили тимчасово стали своєрідною доктриною військового будівництва Української Народної Республіки доби Центральної Ради¹¹⁹.

30 грудня 1917 року на урядовому засіданні розглядався внесений військовим міністром Миколою Поршем законопроект «Про утворення українського народного війська». Микола Порш аргументував його прийняття потребою збереження військового майна від впливу хаотичної

¹¹⁷ Нова Рада. – 1917. – 23 грудня.

¹¹⁸ Задунайський В. Становлення засад військової дисципліни в українському війську (кінець 1917 – квітень 1918 рр.) / В. Задунайський // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2009. – Вип. XXVII. – С. 111.

¹¹⁹ Кравчук М. В. Військове будівництво Української Центральної Ради в період оборони Києва (історико-правове дослідження) / М. В. Кравчук // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право / гол. ред. Ю. М. Бисага. – Ужгород: Гельветика, 2013. – Вип. 22. – Т. 1. – С. 40.

демобілізації¹²⁰. Зрештою 3 січня 1918 року законопроект був затверджений Малою Радою.

Потрібно зупинитися на характеристиці змісту вищезазначеного законодавчого акту. Параграф 1 закону «Про утворення українського народного війська» вказував на необхідність створення народного війська, або ж народної міліції, для оборони Української Народної Республіки від зовнішнього вторгнення. Однак піддавався сумніву принцип регулярності Збройних сил¹²¹.

З наступних положень закону відомо про фактичне запровадження найманого професійного війська. Його основу мали становити кадри інструкторів, тобто військових фахівців, які після ретельної підготовки мали організовувати та навчати новобранців для проходження військової служби.

Ті, хто входив до особового складу народного війська, об'єднувалися в окремі частини – сотні, курені, полки, дивізії, корпуси за територіальним принципом (по повітам і губерніям) на основі вільного найму та на певний термін¹²². Крім того, була визначена кримінальна відповідальність за розірвання договору.

Не можна оминати увагою того, що до інструкторів приймалися громадяни Української Народної Республіки віком від 19 років, а також утворювались три корпуси інструкторських кадрів відповідно до трьох військових округів – Київського (Київщина, Поділля, Волинь), Харківського

¹²⁰ Кудлай О. Діяльність народного міністерства військових справ по формуванню та устрою Армії УНР (грудень 1917 р. – квітень 1918 р.) / О. Кудлай // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. – 2014. – Вип. 10. – С. 39-40.

¹²¹ Литвин С. Військо Української Центральної Ради: до і після станції Крути / С. Литвин // Воєнна історія. – 2011. – № 1 (55). – С. 16.

¹²² Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917-1918. Утворення та боротьба за державу / В. Голубко. – Львів: Кальварія, 1997. – С. 157-158.

(Харківщина, Чернігівщина, Полтавщина) та Одеського (Херсонщина, Катеринославщина і Таврія)¹²³.

У законі «Про утворення українського народного війська» чітко зазначалося про основні вектори діяльності Генерального секретарства військових справ: підготовка необхідної законодавчої бази по організації української народної міліції й корпусів інструкторських кадрів, а також демобілізація армії з її наступною ліквідацією¹²⁴.

Представляє інтерес інформація, яку наводить в своїх спогадах полковник армії Української Народної Республіки і водночас один з очільників контррозвідки Микола Юхимович Чеботарів. Зокрема, він повідомляв про те, що Микола Порш мав можливість провести через Українську Центральну Раду закон про організацію Українського військового корпусу чисельністю 50000 багнетів, тобто кадровий корпус-кіш. Кандидатом на командира цього військового формування було запропоновано генерал-лейтенанта Кирея¹²⁵.

Важливим для розвитку політичних процесів, утвердження української державності був закон про покарання всіх учасників війни та повстання

¹²³ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / Упоряд.: В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1997. – № 39. – С. 91.

¹²⁴ Кудлай О. Організація та становлення народного міністерства військових справ Української Народної Республіки (червень 1917 – квітень 1918 рр.) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. Збірник наукових статей – Вип. 8. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – С. 60.

¹²⁵ Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва): науково-документальне видання / Вступна стаття: В. Сідак. – К.: Темпора, 2003. – С. 73-74.

проти Української Держави¹²⁶, який був ухвалений Українською Центральною Радою 5 березня 1918 року в Житомирі. За цим законом всі, хто брав участь або допомагав у війні більшовицької Росії проти України та повстанні проти Української Народної Республіки після опублікування IV Універсалу, і якщо це буде доведено судом, втрачали право на громадянство Української Народної Республіки та каралися видворенням за її межі. У випадку самовільного повернення таких осіб на територію Української Народної Республіки передбачалось ув'язнення терміном на 5 років¹²⁷.

2 квітня 1918 року Військова рада Міністерства військових справ розглянула законопроект «Про старшин і козаків та відносини між ними». Його основні положення передбачали поділ українського війська на старшин, підстаршин і козаків; право старшин давати накази для виконання та встановлювати дисциплінарні покарання; рівність всіх військових поза службою; заборону воякам записуватись до політичних партій¹²⁸.

Серед загалу нормативно-правових актів варто проаналізувати також законопроект «Про політико-правове становище військових»¹²⁹, який був розроблений 3 квітня 1918 року на засіданні Військової ради при Військовому міністерстві. Цей законодавчий акт фіксував збереження всіх політичних прав за громадянами Української Народної Республіки під час проходження дійсної військової служби, крім декількох обмежень:

¹²⁶ ЦДАВО України – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 38.

¹²⁷ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / Упоряд.: В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1997. – № 94. – С. 180.

¹²⁸ Народна воля. – 1918. – 2 квітня (20 березня).

¹²⁹ ЦДАВО України – Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 1.

1) заборонялось активне виборче право до законодавчих органів української влади й участь в різних передвиборчих зібраннях, але водночас військовим дозволялось бути обраними членами законодавчих установ;

2) заборонялось входити до складу та брати участь в спілках, гуртках, товариствах, партіях, радах і комітетах політичного характеру;

3) заборонялось знаходитись і брати участь у мітингах і зібраннях, скликаних для обговорення політичних та інших питань;

4) заборонялось брати участь у маніфестаціях і демонстраціях політичного характеру;

5) порушники вказаних пунктів мали притягатись до відповідальності на підставі невиконання загальних розпоряджень військових начальників¹³⁰.

Слід зауважити, що внесений військовим міністром Олександром Жуковським законопроект «Про політико-правове становище військових» активно обговорювався 15 квітня 1918 року на засіданні Ради Народних Міністрів. Нормативно-правовий акт не зазнав суттєвої критики, проте зауваження все ж мали місце. Наприклад, представник Української Центральної Ради Ісай Хургін висловив думку проти обмеження політичних прав військовослужбовців, а міністр внутрішніх справ Михайло Ткаченко заявив про можливість прийняття законопроекту лише за умови наявності статуту про організацію війська та з'ясуванні терміну військової служби.

Зауваження були досить слухними. Через це законопроект повертався до Міністерства військових справ на доопрацювання із врахуванням побажань і змін. Після відповідних правок він ще раз мав бути внесений на розгляд українського уряду з поясненням у письмовій формі¹³¹.

¹³⁰ Нова Рада. – 1918. – 3 квітня (21 березня).

¹³¹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / Упоряд.: В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1997. – № 149. – С. 279-280.

Згодом 24 квітня 1918 року український уряд заслухав законопроект Військового міністерства «Про старшин і козаків та відносини між ними». З приводу змісту його положень були висловлені наступні пропозиції: козаки українського війська мали користуватись всіма правами, вони отримували можливість носити цивільний одяг у вільний від військової служби час, а старшина була зобов'язана звертатись до козаків на «Ви»¹³².

У вступі цього законодавчого акту були зафіксовані загальні засади, на яких базувались права й обов'язки військовослужбовців.

В основній частині документу визначалась структура особового та командного складу українського війська (козаки, підстаршини та старшини), а також принцип неухильного виконання козаками наказів начальства.

Для вирішення питання щодо взаємовідносин між козаками та старшинами в законопроекті закладались такі основоположні принципи – 1) авторитет старшини, що підтверджувався його моральним вихованням і чесною поведінкою; 2) врахування психологічного чинника впливу старшин на козаків¹³³.

Того ж 24 квітня 1918 року був ухвалений закон «Про загальні підстави формування української армії», розробкою якого займався мобілізаційний відділ Генерального штабу.

Документ фіксував запровадження загального військового обов'язку та план проведення мобілізації, а пізніше на підставі його положень був

¹³² Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / Упоряд.: В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1997. – № 160. – С. 304.

¹³³ Жуковський О. Вспомини часів епохи Великої Східньої Революції початка 1917-19 рр. (Із окопів до тюрми). Записна книжечка. 1919 рік. / Упорядник: Павло Гай-Нижник. – Київ, 2018. – С. 188.

розроблений нормативно-правовий акт під назвою «Загальні підстави військової служби»¹³⁴.

26 квітня 1918 року Рада Народних Міністрів розглядала доопрацьований проект закону Міністерства військових справ «Про політико-правове становище військових», який зазнав в окремих новелах серйозних змін.

Було прийнято рішення параграф третій змінити на таке формулювання: «забороняється активно виступати на мітингах і загалом на будь-яких зібраннях політичного характеру».

Водночас був доповнений п'ятий параграф законопроекту: «не забороняється знаходитися на мітингах і загалом на будь-яких зібраннях політичного характеру, але лише у вільний від військової служби час».

Варто додати, що параграф шостий був розширений положенням: «не забороняється входити до складу та брати участь поза військовою службою в товариствах, комітетах і гуртках, які мають науково-просвітницький характер і статути яких затверджені Радою Народних Міністрів»¹³⁵.

¹³⁴ Кудлай О. Діяльність народного міністерства військових справ по формуванню та устрою Армії УНР (грудень 1917 р. – квітень 1918 р.) / О. Кудлай // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. – 2014. – Вип. 10. – С. 53.

¹³⁵ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / Упоряд.: В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1997. – № 164. – С. 311.

Слід зазначити, що пункти закону «Про політико-правове становище військових» стосувалися як козаків українських збройних формувань, так і добровольців, які проходили військову службу на підставі найму¹³⁶.

Військова рада при Військовому міністерстві планувала розробити законопроекти та підзаконні акти про норми, які мали фіксувати: 1) терміни проходження військової служби – для піхоти 2 роки, а для кінноти та інших родів військ 3 роки; 2) обов'язкове проходження молодими громадянами Української Народної Республіки військової служби, за винятком обставин сімейного характеру; 3) надання відстрочки учням на час навчання до досягнення певного віку¹³⁷.

Здійснений аналіз основних положень військових законів, законопроектів і підзаконних актів дає змогу зробити висновок, що необхідність підтримки порядку, боєздатності та дисципліни українських збройних сил, а також потреба адекватного реагування на загрозливу військово-політичну ситуацію в Українській Народній Республіці зумовили ретельну розробку відповідної нормативно-правової бази. Формувалась система військового законодавства, де юридично закріплювались головні віхи державної політики в сфері військового будівництва. Нарешті потрібно було оновлювати та змінювати застарілий законодавчий спадок часів російського царату та Тимчасового уряду.

¹³⁶ Кравчук М. Правові основи будівництва Збройних Сил України в 1914-1993 рр. (організація, структура, штати): історико-правове дослідження / М. Кравчук – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 157.

¹³⁷ Жуковський О. Вспомини часів епохи Великої Східньої Революції початка 1917-19 рр. (Із окопів до тюрми). Записна книжечка. 1919 рік. / Упорядник: Павло Гай-Нижник. – Київ, 2018. – С. 188-189.

3.2. Розроблення військових статутів

Військові статuti мають характер нормативно-правових актів, які чітко регламентують питання, пов'язані з організацією військової служби, правилами внутрішнього розпорядку та повсякденного життя, навчанням і вихованням воїнів¹³⁸. Зрозуміло, що лише за умови неухильного дотримання норм і правил кожний військовослужбовець зможе належним чином виконувати покладені на нього обов'язки та завдання, контролювати свою поведінку. Тому без наявності такого різновиду актів організована сила миттєво перетворюється на хаотичну озброєну групу.

Підготовка військових статутів має свою історію. Уже в квітні 1917 року поручник (майбутній підполковник армії Української Народної Республіки) Варфоломій Євтимович розпочав підготовку військових статутів, перекладаючи їх з російських відповідників. За основу були взяті «Статут польової служби», «Інструкції до стріляння з 3-лінійного карабіна» за 1895 рік, а також «Російсько-український словник Уманця й Спілки».

У зв'язку із розвитком і вдосконаленням технічних засобів війни, а також впливом змін і вимог революційного часу, потрібно було створювати нові статuti (дисциплінарний, муштровий, внутрішньої служби). Загалом прийнятною була ситуація з використанням статуту польової служби, який мав універсальний характер впродовж тривалого часу. Підготовка статутів була пов'язана з ознайомленням по супровідній інформації, яка містилася в книгах і літературі на військову тематику.

Як зазначав Варфоломій Євтимович, проблемним питанням в процесі перекладу положень російськомовних або інших іноземних військових статутів була розробка уніфікованої військової термінології. Всі терміни мали бути короткими та зрозумілими. У випадку відсутності українського

¹³⁸ Кравчук М. Збройні Сили Української Народної Республіки // Право України. – 1998. – № 7. – С. 108.

відповідника використовувались аналогії, слова-асоціації, запозичення з інших мов¹³⁹.

Варто наголосити на тому, що 2 травня 1917 року Український військовий генеральний комітет звернувся із закликом до юнкерів і всіх бажаючих якнайшвидше перекласти команди і по можливості статуту українською мовою¹⁴⁰.

Так само і перший Всеукраїнський військовий з'їзд, який розпочав роботу 5 травня 1917 року в залі київського Педагогічного музею, прийняв ухвалу про необхідність перекладу військових статутів і посібників українською мовою, публікацію за державні кошти книжок, газет, журналів і агітаційної літератури для українських військових організацій¹⁴¹.

Звертає на себе увагу той факт, що делегати другого Всеукраїнського військового з'їзду, який відкрився 5 червня 1917 року в будівлі київського Оперного театру, на адресу Українського військового генерального комітету висловлювали нарікання про бездіяльність цієї громадської організації в розробці військових статутів та інструкцій для українських військовослужбовців¹⁴².

Відомо, що в Першому Українському партизанському загоні (гайдамацький підрозділ) під командуванням Олександра Сахна-Устимовича, що був утворений в липні 1917 року в Одесі, кожен воїн підписував спеціальний лист-декларацію із статутними вимогами: підпорядковуватись командуванню, не дозволялись будь-які комітети, агітаційна та політична діяльність в частинах, спеціально призначеним старшиною перевірялись

¹³⁹ Євтимович В. Історія статуту польової служби / В. Євтимович // Літопис Червоної калини. – 1936. – № 9. – С. 14.

¹⁴⁰ Нова Рада. – 1917. – 2 травня.

¹⁴¹ Щусь О. Й. Всеукраїнські військові з'їзди / О. Й. Щусь. – К.: Ін-т історії України АН України, 1992. – С. 23.

¹⁴² Щусь О. Й. Вказ. праця. – С. 38.

тексти лекцій для читання в частинах, заборона військовим перебувати в місті без дозволу командира¹⁴³.

Варто звернути увагу на те, що у вересні 1917 року при Українському генеральному військовому комітеті у відділі військової освіти розроблялися і згодом були видані такі військові підручники, як «Польовий устав», «Внутрішній устав», а також різні підручники щодо кулеметів всіх систем¹⁴⁴.

Не менш важливим є те, що Український генеральний військовий комітет, враховуючи зауваження делегатів другого Всеукраїнського військового з'їзду, розпочав підготовку статуту для українських збройних формувань, яким було надіслано наказ стосовно внутрішнього порядку¹⁴⁵.

Пізніше Симон Васильович Петлюра презентував зразковий статут військових громад, який налічував 43 розділи та визначав вектори їхньої діяльності. Документ був направлений до редакційної комісії, а згодом статут був затверджений¹⁴⁶.

Потрібно зауважити, що в листопаді 1917 року були здійснені спроби запровадити статuti різних родів військ в українізованих частинах¹⁴⁷.

¹⁴³ Ковальчук М. А. Українські військові частини в Одесі за Центральної Ради: формування, організація, бойовий шлях / М. А. Ковальчук // Український історичний журнал. – 2017. – № 3. – С. 51.

¹⁴⁴ Нова Рада. – 1917. – 6 вересня.

¹⁴⁵ Зінкевич Р. Д. Початки формування армії УНР восени 1917 року / Р. Д. Зінкевич // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. – 2014. – № 784. – С. 111.

¹⁴⁶ Щусь О. Й. Всеукраїнські військові з'їзди / О. Й. Щусь. – К.: Ін-т історії України АН України, 1992. – С. 40.

¹⁴⁷ Голубко В. Військове будівництво в Україні періоду Центральної Ради: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д. і. н.: 07.00.01 / В. Голубко; Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України. – Львів, 1998. – С. 22.

На початку грудня 1917 року в Генеральному секретаріаті військових справ розроблявся проект статуту, згідно з яким будь-які чини в українському війську мали бути скасовані, а замість них запроваджувались лише відповідні посади¹⁴⁸.

Розробка статуту для українського війська стала реакцією на опубліковане більшовицькою Ставкою «Положення про демократизацію армії» від 16 грудня 1917 року, яке значною мірою розширювало коло повноважень більшовицьких військово-революційних комітетів і комісарів, а також узаконило виборність військового начальства і його зрівняння в правах із солдатами.

17 грудня 1917 року, незважаючи на критику з боку Всеукраїнської ради військових депутатів, Симон Петлюра затвердив «Статут Української Народної Армії», основні положення якого передбачали запровадження загальної військової повинності громадян Української Народної Республіки, скасування звань офіцерів і введення посад на підставі призначень командира конкретної військової частини, визначення переліку прав, обов'язків і взаємовідносин козаків і старшин. Накази військового начальства мали в обов'язковому порядку виконуватись особовим складом¹⁴⁹.

У відозві до українського населення від 12 січня 1918 року про формування Республіканського полку зустрічаємо інформацію про наявність у полку власного статуту¹⁵⁰.

Становище з подальшою розробкою та прийняттям військових статутів станом на січень-лютий 1918 року суттєво ускладнилось, тому що військова інтервенція більшовиків на територію Української Народної Республіки

¹⁴⁸ Нова Рада. – 1917. – 1 грудня.

¹⁴⁹ Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917-1918. Утворення та боротьба за державу / В. Голубко. – Львів: Кальварія, 1997. – С. 145-146.

¹⁵⁰ Нова Рада. – 1918. – 12 січня.

спричинила масове закриття друкарень і типографій, а також припинення фінансування та роботи редакційних комісій.

Саме тому в середині лютого 1918 року військовий міністр Української Народної Республіки Олександр Жуковський наказав українським частинам дотримуватись положень дисциплінарного статуту, який був чинним ще в часи дореволюційної імператорської армії¹⁵¹.

За даними Олександра Жуковського, у Військовому міністерстві та в книгарнях не було військових підручників та статутів українською мовою, за винятком маленького перекладеного муштрового статуту. Це зумовило потребу перекладів підручників та інших книг на військову тематику¹⁵².

Ситуація докорінним чином змінилась на початку березня 1918 року після повернення української влади до Києва. Зокрема, 7 березня 1918 року був опублікований Статут Осібної армії Української Народної Республіки, за яким українське військо організовувалося шляхом вільного найму воїнів і мало чітку структуру.

За зразок при визначенні прав, обов'язків і відповідальності військовослужбовців бралися устави французької військової служби. В Статуті закріплювався принцип безумовності виконання наказів та порядок комплектації Осібної армії (наявність громадянства, чоловіча стать, досягнення 18-річного віку, нормальні фізичні характеристики, відсутність судимості, подання заяви в бюро формування Осібної армії), фіксувалася обов'язковість складання урочистої обіцянки (підписки) та занесення

¹⁵¹ Куций А. Ф. Становлення та функціонування старшинських кадрів українських армій у роки національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.): історіографія проблеми / А. Ф. Куций // Військово-науковий вісник. – 2013. – Вип. 19. – С. 117.

¹⁵² Жуковський О. Вспомини часів епохи Великої Східньої Революції початка 1917-19 рр. (Із окопів до тюрми). Записна книжечка. 1919 рік. / Упорядник: Павло Гай-Нижник. – Київ, 2018. – С. 153.

прийнятих громадян в списки воїнів з одночасним призначенням на відповідні військові посади.

Відповідно до Статуту підписка давалася на півроку, козакам заборонялася відмова від військової служби (крім випадків хвороб і каліцтва), за порушення присяги козаки Осібної армії притягалися до кримінальної відповідальності на підставі законів Української Народної Республіки, а за скоєння військових проступків і злочинів – могли виключатися українською військовою владою із складу Осібної армії до завершення терміну служби.

Крім того, закріплювалося пріоритетне право козаків на зарахування до інструкторських кадрів української народної армії, фіксувалися розміри та дати оплати за службу в частинах Осібної армії, надання одноразової допомоги в розмірі 500 карбованців у випадку бойового поранення козака чи старшини, пенсії – у випадку повної втрати працездатності, а також одноразової допомоги в подвійному розмірі та відповідної пенсії родинам військових – у випадку смерті воїна в бою або через отримання важких тілесних ушкоджень¹⁵³.

Положення Статуту Осібної армії Української Народної Республіки поширювались на збройні формування, які становили основу Осібної армії і брали участь в бойових діях проти червоногвардійців і матросів.

Статут мав надзвичайно важливе значення з точки зору запровадження порядку в розрізних українських військових частинах і єдності основ військової дисципліни¹⁵⁴.

¹⁵³ Нова Рада. – 1918. – 7 березня (22 лютого).

¹⁵⁴ Задунайський В. Становлення засад військової дисципліни в українському війську (кінець 1917 – квітень 1918 рр.) / В. Задунайський // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2009. – Вип. XXVII. – С. 111.

Сотник Семен Левченко згадував, що в Інструкторській школі старшин, яка була заснована 14 березня 1918 року на підставі наказу військового міністра Олександра Жуковського, користувались українським статутом, перекладеним з російської мови підполковником Капканом (командиром Богданівського полку). Цей статут, на думку автора, мав свої недоліки, але в цілому він викликав захоплення вихованців¹⁵⁵.

Відповідно до наказу Генерального штабу від 27 березня 1918 року (130 частина) військові частини й установи зобов'язані були надсилати до відділу устрою та служби військ головного управління Генерального штабу примірники перекладених українською мовою та виданих інструкцій і регламентів іноземних армій. При цьому нікому не заборонялось перекладати та видавати такі регламенти для особистого користування¹⁵⁶.

Варто додати, що особлива комісія при Генеральному штабі займалася розробкою та ухваленням проектів різних інструкцій і статутів для української армії, враховуючи побутові та політичні запити воїнів.

Полковник Афанасій, який очолював термінологічну комісію Генерального штабу, видав для українських артилеристів спеціальний підручник-устав з поясненням артилерійських команд, назв і термінів¹⁵⁷.

У квітні 1918 року за ініціативи Військового міністерства були розроблені та опубліковані спеціальні інструкції для підготовки інструкторських кадрів у піхоті, кінноті й артилерійській справі.

На підставі цих програм планувалось викладання базових блоків інформації про форму українського державного устрою, права та обов'язки козацько-старшинського складу, роди військ і їхнє матеріальне забезпечення,

¹⁵⁵ Левченко С. Інструкторська школа старшин // За державність. – Варшава, 1938. – Збірник 8. – С. 123.

¹⁵⁶ Нова Рада. – 1918. – 3 квітня (21 березня).

¹⁵⁷ Дашкевич Р. Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті Київські Ворота / Р. Дашкевич. – Нью-Йорк, 1965. – С. 39-40.

посади військовослужбовців. Безпосередня підготовка кадрів для війська передбачала вивчення різних статутів (гарнізонного, внутрішнього, польового та муштрової служби)¹⁵⁸.

Отже, тогочасні військові статути були фундаментом для нормального функціонування військового механізму. Положення згаданих збірників норм, правил і законів регулювали такі важливі питання, як права та обов'язки, відповідальність і взаємовідносини українських військовослужбовців, військова дисципліна та політико-правове становище військових.

¹⁵⁸ Кудлай О. Діяльність народного міністерства військових справ по формуванню та устрою Армії УНР (грудень 1917 р. – квітень 1918 р.) / О. Кудлай // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. – 2014. – Вип. 10. – С. 49.

3.3. Виборчі права військовослужбовців

В умовах військово-політичних перипетій революційного часу, державотворчих процесів, що набирали обертів, надзвичайно важливим було слово військових, не лише як людей зі зброєю, але й громадян своєї держави. Для Української Центральної Ради стало конче важливим закріпити законодавчо виборчі права військовиків. Від результатів здійснення воїнами свого волевиявлення багато в чому залежало майбутнє держави, становлення воїна-громадянина.

Аналіз періодичних видань свідчить, що в листопаді 1917 року Головна комісія в справах виборів до Всеукраїнських Установчих зборів займалася розробкою статуту про вибори в армії. Згідно з проектом статуту до виборчих списків мали бути внесені лише ті військовослужбовці, які до мобілізації проживали на теренах України¹⁵⁹.

Переглядаючи другу главу закону про вибори до Установчих зборів Української Народної Республіки від 16 листопада 1917 року, помічаємо, з однієї сторони, що активне виборче право надавалося військовим за умови, якщо до визначеного дня виборів вони мали передбачену для останнього дострокового призову кількість років¹⁶⁰.

З іншої ж сторони, військовослужбовці позбавлялись права на участь у виборах, якщо самовільно покинули Збройні сили. Виняток становили бійці, які до завершення терміну, призначеного на оскарження списків виборців, представляли належні посвідчення або які спокутували свою провину подальшою зразковою службою чи отримали судовий вирок про виправдання

¹⁵⁹ Нова Рада. – 1917. – 18 листопада.

¹⁶⁰ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 1: 4 березня-9 грудня 1917 р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1996. – № 197. – С. 413.

або засудження на покарання, несумісне з позбавленням прав, і чия відсутність мала поважні причини.

До того ж, незалежно від перерахованих вище випадків, військові позбавлялися активного виборчого права ще й тоді, якщо на підставі чинних вироків їх визнано винними в скоєнні злочинів, вказаних у Військовому карному уставі (Звід військових постанов 1869 р., книга XXII, вид. 4), у Військово-морському карному уставі (Звід морських постанов, книга XVI, вид. 1915 р.), а також якщо не минуло трьох років від дня відбуття покарання. Якщо відбуття воїнами призначених судом покарань було відкладено до кінця війни, то така категорія військових не позбавлялась права брати участь у виборах¹⁶¹.

У законі вказувалось, що можливість бути обраним в тому чи іншому виборчому окрузі належить кожній особі, яка має право брати участь у виборах (в тому числі і військовим), навіть у випадку якби така особа була записана до виборчого списку в іншому окрузі або її зовсім не було записано до виборчих списків.

Варто додати, що в главі четвертій вищезазначеного закону перераховувалися категорії військових чинів, які отримували можливість бути вписаними в додаткові виборчі списки за новим місцем їхнього перебування або місцем перебування до дня, призначеного для остаточного оголошення виборчих списків:

- 1) звільнені від військової служби призову 1895-1899 рр.;
- 2) звільнені повністю чи тимчасово від військової служби у зв'язку з хворобою або пораненням;

¹⁶¹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 1: 4 березня-9 грудня 1917 р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1996. – № 197. – С. 414.

3) ті, хто знаходився на лікуванні в госпіталях і лазаретах, а також ті, хто повертався з них до військових частин;

4) ті, хто користувався тимчасовою відпусткою і відрядженням, переведені за розпорядженням командування до складу інших військових частин, а також всі особи, які змінили місце свого перебування через евакуацію або інші розпорядження начальства.

Військовослужбовці вписувалися в додаткові виборчі списки тільки після подання ними відповідних заяв, до яких обов'язково додавались свідоцтва, паспорти або інші документи, на яких установи, що склали виборчі списки, робили відмітку про внесення в список тих, хто такі документи подав¹⁶².

В главі шостій, де мова йшла про подачу та підрахунок виборчих карток, знаходимо інформацію про те, що голові дільничної виборчої комісії надавалось право у випадку нагальної потреби за постановою комісії вимагати від цивільної та військової влади відрядження представників міліції або військових команд, які цілком підпорядковувалися голові та діяли виключно на підставі його розпорядження¹⁶³.

В другому розділі закону був конкретизований порядок проведення виборів в армії, флоті, тилу, військових районах та окремих військових округах поза межами України.

Брати участь у виборах мали право військові, які на момент призову проживали на території одного з округів, зазначених у другій статті закону: Волинський (крім територій, зайнятих іноземними військами), Катеринославський, Київський, Полтавський, Подільський, Харківський

¹⁶² Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 1: 4 березня-9 грудня 1917 р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1996. – № 197. – С. 417.

¹⁶³ Там само. – С. 420-421.

(з Грайворонським повітом Курської губернії), Херсонський, Чернігівський (з Путивльським повітом Курської губернії), а також Острогозький (Острогозький, Валуйський, Бірючанський і Богучарський повіти Воронежської губернії та Новооскольський повіт Курської губернії), Таврійський (Бердянський, Дніпровський і Мелітопольський повіти Таврійської губернії) і суміжні виборчі округи (право інших територіальних одиниць оголосити про свої наміри брати участь у виборах до українських Установчих зборів шляхом прийняття відповідної постанови).

Воїни, які до дня початку складання виборчих списків перебували у військовому районі або в тилу поза межами округів, зазначених в другій статті закону, мали голосувати у виборчих округах (по одному на кожний фронт або на кожний військовий округ).

Військовим надавалося право огляду виборчого списку після оголошення у відповідній частині перед ротами, ескадронами, сотнями та іншими військовими підрозділами, що входили до складу тієї чи іншої виборчої дільниці. Протягом п'яти днів після складення виборчого списку військовослужбовці з активним виборчим правом мали можливість подати скарги за неправильність або неповноту даного списку в військові дільничні комісії у справах виборів до українських Установчих зборів.

Якщо внаслідок задоволення протесту чи скарги когось було виключено з виборчого списку, то справа негайно пересилалася до фронтової або військово-окружної комісії, причому особа, яку виключили із списку, отримувала право подати скаргу до зазначеної комісії в дводенний термін. Якщо в протесті або скарзі заперечувались виборчі права окремих осіб, то військова дільнична комісія була зобов'язана повідомити таких осіб.

Виборчі записки та іменні посвідчення надавались виборцям не пізніше ніж за три дні до початку виборів у кожному фронтовому або військово-окружному виборчому окрузі¹⁶⁴.

Відповідно положення четвертого Універсалу Української Центральної Ради після повернення солдатів додому волосні, повітові та міські думи мали бути переобрані у визначений термін з метою врахування голосів тих, хто повернувся з окопів.

Таким чином, можна зробити висновок, що нормативно-правові акти детально регулювали умови участі військовослужбовців у виборах та обрання на посади, особливості позбавлення такого права, а також порядок проведення виборів у війську. При цьому враховувались різні фактори: місце перебування військовослужбовців, термін їхнього проживання на території України, вік і давність призову.

¹⁶⁴ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 1: 4 березня-9 грудня 1917 р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1996. – № 197. – С. 426-432.

РОЗДІЛ 4. Культурно-освітня діяльність та активізація громадсько-політичного життя вояків

4.1. Культурно-освітня діяльність

Українське вояцтво – складало зріз українського суспільства і несло на собі відбиток, тягар проблем його сторічного національного поневолення, зросійщення і малороства. Донести до української спільноти за походженням почуття національного самоусвідомлення було справою важкою. Важлива роль у формуванні національної свідомості вояків-українців відводилася культурно-освітній діяльності, яка на перших порах розвитку українського військового руху посідала чільне місце в діяльності Української Центральної Ради.

16 березня 1917 року в Києві була організована нарада українських військовослужбовців столичного гарнізону. На цьому зібранні було прийнято рішення заснувати Український військовий клуб імені гетьмана Павла Полуботка.

Відповідно до затвердженого нарадою статуту клуб наділявся правом засновувати свої філії на всій території України, а одним з його завдань визначалась організація виховної та просвітницької роботи в середовищі українських воїнів незалежно від місця їхнього перебування¹⁶⁵.

У згаданому статуті увага зверталася на форми проведення культурно-освітньої діяльності – «товариство влаштовує лекції та відчити, видає брошури, книги й часописи. Товариство уряджує прогульки, вправи, ігранки, забави і т. п.»¹⁶⁶.

¹⁶⁵ Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр.: у 2-х тт. / Ред. Ю. Сливка, О. Аркуша. – Львів: Видавництво Отців Василіан «Місіонер», 1998. – Т. 1. – С. 82.

¹⁶⁶ Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – № 20. – С. 60.

Привертає до себе увагу той факт, що збори гуртка офіцерів-українців і юнкерів Віленського військового училища в Полтаві 26 березня 1917 року постановили передплачувати на кожну роту українські часописи та журнали, а також поширювати національну освіту серед юнкерів і офіцерів¹⁶⁷.

10-16 квітня 1917 року відбувся з'їзд представників 5-ої армії, на який прибуло понад 250 делегатів від усіх частин цієї армії. З'їзд визнав бажаним в негайному порядку організувати у військових частинах українські культурно-просвітницькі та організаційні гуртки. А для встановлення відносин з культурними центрами та організації надходження української літератури та газет передбачалось утворити українське бюро при 5-ій армії¹⁶⁸.

Потрібно зауважити, що 26 квітня 1917 року в Одесі відбулись збори місцевої української військової ради, на яких була утворена організація з назвою «Одеський Український Військовий Кіш». На зборах було ухвалено положення статуту та створено три секції – агітаційно-просвітницьку, грошову й інформаційну¹⁶⁹.

В той самий час у підрозділах Першого Українського корпусу розпочалась робота над військовим і національним вихованням, а для старшин були організовані спеціальні освітні курси¹⁷⁰.

¹⁶⁷ Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – № 30. – С. 80.

¹⁶⁸ Нова Рада. – 1917. – 5 травня.

¹⁶⁹ Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – № 103. – С. 259-260.

¹⁷⁰ Стефанів З. Українські Збройні Сили 1917-1921 рр. / З. Стефанів. – [Б. м.]: СУВ, 1947. – (Бібліотека «Українського комбатанта») Ч. 1.: Доба Центральної Ради й Гетьманату. – 2-ге справл. вид. – 1947. – С. 24.

Не менш важливе значення мала організація військовими радами культурно-освітньої праці серед військовослужбовців Другого Українського корпусу під керівництвом молодих старшин Трохименка, Авраменка, Пилипенка й Уланівського. Через це було нейтралізовано згубний вплив більшовицьких агітаторів¹⁷¹.

Політик і військовий діяч Микола Юхимович Чеботарів у своїх спогадах згадував про те, як «в Харкові не давали спокійно сидіти своїм частинам, постійно влаштовували в касарнях віча з метою ознайомлення козацтва з історією України, з подіями революції, московським більшовизмом, організовували дискусії з більшовиками...»¹⁷²

Варто зазначити, що на засіданнях першого Всеукраїнського військового з'їзду 7 і 8 травня 1917 року було вирішено: 1) щоб в навчальних командах можна було навчати українців на рідній мові; 2) щоб військові статuti та різні підручники було перекладено українською мовою з відповідним призначенням; 3) щоб для українських військових громад і гуртків виписувалися література (газети, журнали, книжки й агітаційна література) з державних коштів на тих самих умовах, на яких виписується ця література російською мовою; 4) щоб було відкрито просвітницькі курси у війську¹⁷³.

Незабаром 15 травня 1917 року загальні збори товариства Українського військового клубу імені гетьмана Павла Полуботка при 23-му пішому запасному полку постановили негайно закласти по всіх ротах і командах

¹⁷¹ Стефанів З. Українські Збройні Сили 1917-1921 рр. / З. Стефанів. – [Б. м.]: СУВ, 1947. – (Бібліотека «Українського комбатанта») Ч. 1.: Доба Центральної Ради й Гетьманату. – 2-ге справл. вид. – 1947. – С. 25-26.

¹⁷² Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва): науково-документальне видання / Вступна стаття: В. Сідак. – К.: Темпора, 2003. – С. 85-86.

¹⁷³ Нова Рада. – 1917. – 9 травня.

бібліотеки-читальні, куди мали виписувались газети та книги на політичні, соціальні й історичні теми, а також влаштовувати читання та лекції¹⁷⁴.

Варто звернути увагу на те, що в Севастополі був заснований військовий клуб імені кошового Сірка, а також Чорноморська громада. Новостворені організації налагодили видавничу діяльність¹⁷⁵.

Читаючи спогади Михайла Михайлика, який в 1917 році проходив військову службу в Севастопольській школі авіації, дізнаємося, що він побачив у писаря Сліпченка «Історію України-Руси» Михайла Грушевського, «Літературно-науковий Вістник», «Основу», «Ріллю».

За словами автора, військовослужбовці заснували громаду, до якої записалося приблизно 200 осіб, а згодом обрали раду громади і на загальних зборах ухвалили статут. В документі підкреслювалось, що одним із основних завдань громади є організація культурно-просвітницької праці в національному напрямі. До того ж члени громади змогли організувати бібліотеку та надходження газет («Робітничка», «Нова Рада», «Народна Воля»), а також знайти 200 книг.

Михайло Михайлик повідомляв, що приміщення бібліотеки було прикрашено образом Шевченка, на стінах були портрети українських письменників, статистичні мапи, таблиці. Був утворений архів, в якому зберігались папери, документи та газети¹⁷⁶.

Необхідно вказати, що перший з'їзд українців 36-ї армійської запасної бригади, який відбувався 15-16 червня 1917 року в Острозі, постановив

¹⁷⁴ Нова Рада. – 1917. – 27 травня.

¹⁷⁵ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 1: 4 березня-9 грудня 1917 р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1996. – № 55. – С. 128.

¹⁷⁶ Михайлик М. Український національний рух в Криму в 1917 році // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1932. – Ч. 6. – С. 13.

утворити бібліотечну комісію для організації читальні та бібліотеки за гроші від полкового комітету.

Крім того, вищезгаданий з'їзд в Острозі прийняв рішення заснувати лекційно-агітаційну комісію, яка мала організувати двотижневі курси для цивільних і військових по українознавству: історія України, українська література, українська мова, школа, економіка України з питанням сучасного громадсько-політичного життя, автономія і федерація, права щодо виборів, земельна справа, робітнича справа, роз'яснення подій сучасного моменту. Планувалось створити хор і артистично-драматичну комісію¹⁷⁷.

Потрібно наголосити на тому, що 19 липня 1917 року на посаду Верховного Головнокомандувача російської армії було призначено Лавра Корнілова, який в серпні видав наказ про заборону особовому складу українізованих частин листуватись і навчатись українською мовою у зв'язку з неможливістю відхилень від чинних статутів. У випадку невиконання рішення передбачалось розформувати національні військові частини¹⁷⁸.

6 серпня 1917 року генеральний секретар військових справ Симон Петлюра на засіданні Української Центральної Ради доповідав про необхідність організації культурно-просвітницької роботи серед воїнів для того, щоб підготувати кадри свідомих працівників у культурній сфері¹⁷⁹.

¹⁷⁷ Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – № 225. – С. 438-439.

¹⁷⁸ Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада й українізація військових частин російської армії / В. Ф. Верстюк // Український історичний журнал. – 2012. – № 3. – С. 19.

¹⁷⁹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 1: 4 березня-9 грудня 1917 р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1996. – № 92. – С. 225.

У спогадах Дмитра Дорошенка знаходимо цінні свідчення про формування українського батальйону в Чернігові та особливості організації культурно-просвітницької праці в середовищі військових: регулярні візити до Українського національного музею імені Тарновського, українські концерти, історичні лекції, а чернігівська «Просвіта» влаштовувала читання та культурні розваги¹⁸⁰.

Варто виокремити діяльність Культурно-просвітницької комісії Всеукраїнської ради військових депутатів у сфері забезпечення культурних потреб українських військовослужбовців. Першим її заходом стала організація з 28 серпня 1917 року тижневих курсів по політико-економічним питанням в 581-ій і 524-ій піших дружинах міста Києва. Такі ж курси мали відкриватись і по всім іншим частинам київського гарнізону.

30 серпня 1917 року комісія повідомила всі українські військові організації, що для ефективності праця в комісії буде здійснюватись в таких секціях: а) бібліотечно-видавничій, яка формує бібліотеку українських творів, видає книжки, а також складає бібліотечки для військ на 10, 15, 20, 50, 100 карбованців і негайно виконує замовлення на книжки; б) лекційній – відкриває агітаторські та освітні курси, початкові школи по частинах військ, за потреби розсилає лекторів, складає програми курсів, рекомендує по різних питаннях підручники для лекторів; в) музейній – збирає історичні та військові речі, такі як прапори, відозви, газети і все те, що має відношення до визвольного руху в Україні; г) артистичній – влаштовує концерти, спектаклі, організовує драматичні гуртки, для набору в які пропонує військовим надсилати свої адреси¹⁸¹.

¹⁸⁰ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920). В 4-х частинах / Д. Дорошенко. – Мюнхен, Українське видавництво, 1969. – С. 186-187.

¹⁸¹ Нова Рада. – 1917. – 30 серпня.

1 вересня 1917 року Культурно-просвітницька комісія Всеукраїнської ради військових депутатів змогла організувати по всіх частинах київського гарнізону щотижневі соціалістичні курси. Воїнів закликали ходити на такі або подібні курси «для того, щоб будувати нове життя та здобувати волю, щастя і землю»¹⁸².

Структура курсів для військовослужбовців за програмою комісії була наступною: 1. теоретична частина: а) історія народного господарства, капіталізм і соціалізм; б) національне питання; в) земельне питання; г) Україна в минулому і тепер; 2. практична частина: а) сучасні українські та російські політичні партії; б) Установчі збори (загальноросійські та українські); в) практичні вказівки щодо агітаційної діяльності¹⁸³.

Тим часом рада 57-го тилового евакуаційного пункту виокремила зі свого складу культурно-освітню комісію, що поставила собі за мету організувати читання газет, брошур і книжок в палатах пункту фронтовим солдатам, проводити бесіди з ними на актуальні теми.

Варто додати, що в лазаретну бібліотеку українців 1-го лазарету 157-ої пішої дивізії було виписано українські книги, а також газети «Нова Рада», «Робітничка газета», «Народна воля» і «Вістник Українського генерального військового комітету». У вільний від військової служби час мали викладатись лекції на різноманітну тематику¹⁸⁴.

Слід відзначити, що 6 вересня 1917 року Музична секція Українського військового комітету оголосила конкурс українських військових маршів. До того ж при Українському Військовому Комітеті була заснована артистична комісія, яка прагнула утворити цілу низку труп із воїнів-артистів для організації вистав на фронті та в тилкових гарнізонах¹⁸⁵.

¹⁸² Нова Рада. – 1917. – 1 вересня.

¹⁸³ Нова Рада. – 1917. – 3 вересня.

¹⁸⁴ Нова Рада. – 1917. – 5 вересня.

¹⁸⁵ Нова Рада. – 1917. – 6 вересня.

Повернімося до заходів Культурно-просвітницької комісії Всеукраїнської ради військових депутатів. Саме за її ініціативи було відкрито курси для дорослих за 4 класи гімназії з викладанням українською мовою. Оплата за цілий курс становила 10 карбованців. Наприкінці слухачі курсів повинні були скласти іспити при другій українській гімназії і за умови успішного результату отримували посвідчення, на підставі яких військові могли вступити до шкіл прапорщиків¹⁸⁶.

У відозві Всеукраїнської ради військових депутатів від 19 вересня 1917 року повідомлялось про обов'язок всіх культурно-просвітницьких організацій заснувати соціалістичні курси. Офіцери-українці мали брати активну участь в діяльності цих курсів. Кожна частина, де були українці, кожна рада і громада, яка відстоювала інтереси своїх обранців, зобов'язана була налагодити найтісніші відносини з іншими більшими організаціями та Всеукраїнською радою військових депутатів. Остання пропонувала всім військовослужбовцям, всім радам і гурткам, громадам і комітетам добровільно запровадити самоподаток на рідну справу шляхом зібрання пожертвувань, організації вистав, концертів, лекцій і пересилати зібрані кошти в скарбницю Всеукраїнської ради військових депутатів¹⁸⁷.

Якщо говорити про українські видання для воїнів, то гостра потреба відчувалася в популярному тижневику про події в краю. Для військових доцільніше було надавати оброблений друкований матеріал в тижневику, тому що серед них було чимало людей, які не звикли досить довго й уважно присвячувати час для читання. Старі числа «Маяка» та інші подібні видання із захопленням перечитувалися українськими військовослужбовцями. Якими не були би газети, що потрапляли на бойові позиції, все ж бажаними відомостями для всієї армії були звістки про мир і майбутній спокій¹⁸⁸.

¹⁸⁶ Нова Рада. – 1917. – 13 вересня.

¹⁸⁷ Нова Рада. – 1917. – 19 вересня.

¹⁸⁸ Нова Рада. – 1917. – 29 вересня.

7 жовтня 1917 року агітаційно-просвітницький відділ Українського генерального військового Комітету, готуючись до проведення третього Всеукраїнського військового з'їзду, звернувся до всіх українських видавництв, громадських і політичних організацій із закликом надсилати все, що вони можуть мати для розповсюдження серед українців-воjakів. Надсилання цієї літератури заздалегідь мало полегшити відділові її систематичний розподіл і підготовку бібліотек¹⁸⁹.

У свою чергу, Українська військова рада Південно-Західного фронту вживала заходів з метою недопущення безладу й анархічних виступів серед військовослужбовців, організувала культурно-просвітницьку роботу в армії: відкривала курси, засновувала школи, просвітницькі товариства, здійснювала агітаційно-організаційну роботу, видавала часописи¹⁹⁰.

25 жовтня 1917 року Лекційна секція культурно-просвітницької комісії опублікувала програми соціалістичних курсів, 4000 примірників яких було роздано делегатам третього Всеукраїнського військового з'їзду. Секція рекомендувала делегатам придбати зазначену в програмах літературу для відкриття подібних курсів у своїх військових частинах.

Водночас Експедиційна секція культурно-просвітницької комісії повідомила про наявність різних книжок по агітації та красному письменству. Для підбору та купівлі великої кількості книг необхідно було заздалегідь їх замовити в експедиційній секції¹⁹¹.

Вже наступного дня «Известия 5 армии» опублікували звіт про діяльність культурно-просвітницького гуртка, який укомплектував бібліотеку з 285-ти книг, виписав 12 газет, звернувся за допомогою до інституцій і громадських діячів щодо подальшої комплектації бібліотеки, займався підготовкою вистав, відкрив загальноосвітні курси для неграмотних і

¹⁸⁹ Нова Рада. – 1917. – 7 жовтня.

¹⁹⁰ Нова Рада. – 1917. – 14 жовтня.

¹⁹¹ Нова Рада. – 1917. – 25 жовтня.

малограмотних військовослужбовців, організував 5 лекцій на такі теми: «Що таке соціалізм?», «Партія соціал-демократів», «Партія соціалістів-революціонерів», «Про Установчі збори», «Виборча система»¹⁹².

Варто зробити акцент на тому, що Лекційна комісія Всеукраїнської ради військових депутатів прагнула організувати цілу низку лекцій-мітингів, дискусій і розмов на теми сучасного політичного моменту. При цьому дискусії влаштовувались як для представників Всеукраїнської ради військових депутатів, «Совета солдатских депутатов Киевского гарнизона», полкових, курінних і сотенних рад українських частин, так і для широкого військового загалу київського гарнізону.

Слід зазначити, що для дискусій було визначено наступні теми: 1) «Більшовизм в Україні»; 2) «Організація центральної влади в Росії»; 3) «Українська Народна Республіка та III Універсал Центральної Ради»; 4) ««влада советов» і соціалістично-однорідний уряд»; 5) «Декрет про землю народних комісарів і Української Центральної Ради».

14 листопада 1917 року відбулась перша дискусія для депутатів військових рад і комітетів на тему: «Більшовизм в Україні». В якості доповідачів-промовців були генеральні секретарі Микола Порш і Борис Мартос. Дискусія мала великий успіх і відбулась в переповненій аудиторії.

Варто зауважити, що наступна дискусія була запланована 17 листопада 1917 року на тему: «Організація центральної влади в Росії». З доповіддю мав виступити генеральний секретар судових справ Михайло Ткаченко¹⁹³.

1 грудня 1917 року Культурно-просвітницька комісія Всеукраїнської ради військових депутатів відкрила безкоштовну бібліотеку-читальню для всіх військовослужбовців київського гарнізону. Комісія звернулась з

¹⁹² Нова Рада. – 1917. – 26 жовтня.

¹⁹³ Нова Рада. – 1917. – 16 листопада.

проханням до всіх видавництв, книгарень і приватних осіб допомогти читальні книгами та газетами¹⁹⁴.

Крім того, комісія планувала відкрити 10 грудня 1917 року безкоштовні курси рисування з метою підготовки рисувальників і малярів-ілюстраторів для співробітництва в редакціях по виданню українських шкільних підручників і народних художніх видань.

Програма вищезгаданих курсів рисування передбачала наявність таких дисциплін: 1) графіка (рисування пером); 2) акварель (водяні фарби); 3) рисування з натури і по пам'яті; 4) композиція на теми замовлення; 5) анатомія руху людини, коня та звірів (батальне малювання); 6) стилізація рослин (орнаментация)¹⁹⁵.

За ініціативою Всеукраїнської ради військових депутатів 2 січня 1918 року в залі Купецького зібрання мав бути проведений безкоштовний концерт українських колядок для військовослужбовців київського гарнізону. Квитки на захід передбачалося поділити за пропорційним принципом, для чого радам всіх військових частин Києва потрібно було надати точні відомості про кількість воїнів у збройних формуваннях до коменданта¹⁹⁶.

Пізніше Музичний відділ Генерального секретарства народної освіти разом із Центральним політичним бюро по охороні революції в Українській Народній Республіці почали створення українського військового хору міста Києва. До хору могли записуватись всі військові, які мали бажання та здібності до хорового співу. В якості диригентів хору було запрошено видатних діячів: О. А. Кошиця, К. Г. Стеценка¹⁹⁷.

Здійснюючи огляд розвідки про події в Полтаві на початку січня 1918 року, потрібно відзначити інформацію про необхідність командировання до

¹⁹⁴ Нова Рада. – 1917. – 23 листопада.

¹⁹⁵ Нова Рада. – 1917. – 6 грудня.

¹⁹⁶ Нова Рада. – 1917. – 30 грудня.

¹⁹⁷ Нова Рада. – 1918. – 12 січня.

міста Всеукраїнською радою військових депутатів свого учасника – «пропагатора», який повинен був відкрити для бійців курси українознавства та школи грамоти. В повідомленні наголошувалось, що оскільки воїни мають вільний час через відсутність військового навчання, то було би доречним допомогти їм із самоосвітою.

Після повернення до Києва в березні 1918 року серед українських січових стрільців на належному рівні була налагоджена повноцінна культурно-просвітницька праця – відкривались бібліотеки та читальні, засновувались курси грамотності та загальної освіти, драматичний гурток і стрілецький хор, викладались лекції, проводились бесіди та дискусії на теми про державний устрій, громадянські права та обов'язки, організовувались візити до столичних театрів, церков і музеїв¹⁹⁸.

7 березня 1918 року військова друкарня «Герольд» запропонувала військовим частинам зробити замовлення на готові бланки, книги, канцелярські приладдя та різні брошури. Замовлення виконувалися негайно й охайно впродовж однієї доби¹⁹⁹.

Необхідно згадати також про те, що Кінематографічним відділом Міністерства народної освіти був організований рухомий культурно-просвітницький кінематограф, який розпочав сеанси в школах і гімназіях. Голова відділу інформував українські військові частини про наявність кінематографу, основним завданням якого був показ фільмів культурно-просвітницького та патріотичного змісту²⁰⁰.

Підсумовуючи все вищезазначене, можна стверджувати в цілому про сприятливі умови розвитку культурно-просвітницької складової повсякденного життя українських військовослужбовців. Саме в цій царині

¹⁹⁸ Кучабський В. Корпус січових стрільців. Воєнно-історичний нарис / В. Кучабський – Чикаго, 1969. – С. 99-100.

¹⁹⁹ Нова Рада. – 1918. – 7 березня (22 лютого).

²⁰⁰ Нова Рада. – 1918. – 7 квітня (25 березня).

знаходився ключ до формування національної свідомості та згуртованості, світоглядних і моральних орієнтирів військових, культури обміну думками, підвищення рівня грамотності та розуміння реального стану речей.

4.2. Політичне волевиявлення

Після Лютневої революції 1917 року постало одне з найбільш проблемних питань – вибори в армії. З плином часу воїни все частіше вимагали усунути від військової влади старі кадри та замінити їх виборним начальством. Разом з тим в багатьох військових частинах на посади почали обирати ротних і батальйонних командирів, а політичну владу отримали ради та комітети на рівні роти, полку, дивізії, корпусу, армії та фронту. Крім того, загальноросійські та українські політичні партії активізували діяльність на фронтах і в тилу з метою здобути прихильність бійців і ознайомити їх зі своїми програмними положеннями.

Безсумнівно, що вища військова влада, репрезентована Ставкою (Штабом) Верховного Головнокомандуючого в Могильові, сприймала швидкі демократичні зміни в російській армії негативно та вважала принцип виборності не лише шкідливим в контексті політиканства та нездорової конкуренції, але й неможливим і деструктивним для підтримання військової дисципліни, боєздатності армії з точки зору стратегічних і тактичних завдань, а також для морально-психологічного стану військовослужбовців.

В ті часи для того, щоб стати командувачем армії або начальником роти необхідно було мати відповідну військову освіту, фахову компетентність і бажано бойовий досвід.

Як свідчать матеріали газети «Нова Рада», 8 травня 1917 року в помешканні хліборобського синдиката (Фундуклеївська 46) відбулися збори з приводу організації Київської Української Міської Ради. Збори затвердили склад органу, де Український військовий клуб міста Києва отримав 5 місць, Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського Земського Союзу – 2 місця. Також було прийнято рішення надати військовим право брати участь у виборах на загальних підставах, але за умови, якщо вони не будуть байдуже ставитись до свого громадянського обов'язку²⁰¹.

²⁰¹ Нова Рада. – 1917. – 11 травня.

Делегатами від українських військових формувань могли бути особи українського походження. Делегатів обирали тільки українці, які входили до складу тієї чи іншої військової частини або організації. Українські військовослужбовці відправляли делегатами солдатів, обер- і штаб-офіцерів, генералів, лікарів і різних військових урядовців без різниці чину та звання.

Кожний делегат зобов'язаний був представляти на з'їзді свій мандат, в якому підтверджувався факт командирівання на такий з'їзд, фіксувались посвідчення від начальства та число українців тієї військової частини чи організації, яка його командувала. Делегати повинні були отримати від своєї частини чи організації кормові та добові гроші на весь термін відрядження, а також дорожні документи²⁰².

Слід зазначити, що 15 травня 1917 року загальні збори товариства Українського військового клубу імені гетьмана Павла Полуботка при 23-му пішому запасному полку ухвалили звернутись до Української Центральної Ради з проханням завчасно оголосити по армії про вибори до Українських Установчих зборів для того, щоб українські воїни мали можливість відправити на збори своїх делегатів²⁰³.

Видатний український історик Дмитро Дорошенко в своєму багатотомному виданні про події 1917-1923 рр. на території України стверджував, що влітку 1917 року в українських містах на демократичних засадах відбувались вибори до органів міського самоврядування, в яких активну участь брали військовослужбовці місцевих гарнізонів²⁰⁴.

5 вересня 1917 року представник Української Центральної Ради Іван Фещенко-Чопівський запропонував на засіданні Київської губерніальної української ради обговорити справу делегування на повіті інструкторів ради

²⁰² Нова Рада. – 1917. – 24 травня.

²⁰³ Нова Рада. – 1917. – 27 травня.

²⁰⁴ Дорошенко Д. Історія України, 1917-1923. В 2-х т.: Т. 1. Документально-наукове видання / Упоряд.: К. Ю. Галушко. – К.: Темпора, 2002. – С. 143.

для організації та допомоги населенню у виборах до волосного земства. У відповідь Касьяненко наполегливо рекомендував відправити до повітів вояків-агітаторів, які прослухали інструкторські курси, організовані Всеукраїнською радою військових депутатів. Збори погодились з пропозицією Касьяненка та виділили на агітаторів 2250 карбованців, а також обрали комісію, яка повинна була негайно зайнятись відправленням інструкторів на роботу²⁰⁵.

Обговоривши питання про повернення вчителів з армії до села, Рада селянських депутатів київського гарнізону 13 вересня 1917 року ухвалила просити Українську Центральну Раду клопотатись про повернення з фронтів і тилу до села тих вчителів, які до військової служби виконували обов'язки вчителів, тому що в селах не вистачало людей для організації та підготовки виборів до Установчих зборів.

Виконуючий обов'язки начальника штабу Київського військового округу генерал-лейтенант Вирановський оголосив, що всіх членів Ради селянських депутатів київського гарнізону увільнено від служби в частинах на термін з 12 вересня до 1 жовтня 1917 року. Завдяки цьому вони мали можливість пройти курси в справі підготовки виборів до Установчих зборів і ознайомитись з місцевим самоврядуванням.

Тим часом загальні збори офіцерів-українців 4-го пішого полку в Полтаві, обговорюючи питання про вибори в Гарнізонну раду офіцерських депутатів, постановили бойкотувати вибори як недемократичну та деструктивну організацію для солдатів і офіцерів²⁰⁶.

5 жовтня 1917 року при агітаційно-просвітницькому відділі Українського військового генерального комітету були відкриті курси по підготовці інструкторів до виборів в Установчі збори. Тому всім військовим

²⁰⁵ Нова Рада. – 1917. – 14 вересня.

²⁰⁶ Нова Рада. – 1917. – 13 вересня.

частинам було запропоновано відправити на курси по одній особі з відповідними документами²⁰⁷.

9 жовтня 1917 року при Українській Центральній Раді розпочались заняття на інструкторських курсах по організації виборів до Установчої ради. За повідомленням командуючого армією, від всіх військових частин, управлінь та установ міста Києва на курси було відправлено по одному представнику з розрахунку на кожну тисячу військовослужбовців²⁰⁸.

Відповідно до наказу генерального секретаря військових справ Української Народної Республіки Симона Петлюри від 8 листопада 1917 року не допускалося самочинне усунення з посад військового начальства, в іншому випадку така дія прирівнювалась до нападу на інтереси Української Народної Республіки. Якщо конкретний командир не відповідав займаній посаді, то потрібно було повідомити про це вище військове керівництво, підтвердивши конкретними фактами²⁰⁹.

За даними анкети, що була складена фронтовою комісією 15 листопада 1917 року, на фронтах спостерігався колосальний інтерес до виборів і енергійне відстоювання воїнами своїх виборчих прав, абсентеїзм був відсутній. Фронтowa комісія Південно-Західного фронту, виходячи з міркувань рівності виборчого права та справедливості, вважала, що кількість виборців на фронті не повинна була переважати 75000 осіб на 1 депутата. При цьому мав враховуватись чисельний склад армії станом на 16 жовтня 1917 року, тобто до дня складання виборчих списків²¹⁰.

Варто звернути увагу на те, що питання про участь військовослужбовців у виборах стало предметом гострих дискусій на надзвичайному засіданні Малої Ради 16 листопада 1917 року.

²⁰⁷ Нова Рада. – 1917. – 30 вересня.

²⁰⁸ Нова Рада. – 1917. – 11 жовтня.

²⁰⁹ Петлюра С. Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1956. – С. 219.

²¹⁰ Нова Рада. – 1917. – 15 листопада.

Російський соціаліст-революціонер Скловський наполягав на тому, щоб право участі у виборах мали всі військові як на фронті, так і в тилу, бо були військовослужбовці, які вже три роки перебували на території України.

Український соціал-демократ Довженко заперечував Скловському, аргументуючи це тим, що особи, не пов'язані з місцевими інтересами, будуть байдуже ставитись до виборів.

Український соціаліст-революціонер Никифор Григоріїв рекомендував позбавити виселенців права участі у виборах, оскільки, на його думку, за умови обрання іноземцями депутатів до Установчої Української Ради не буде дотримано принципу національного самовизначення.

В результаті було прийнято розділ за редакцією комісії по справам виборів до Української Установчої Ради з поправкою, що право участі у виборах мають ті воїни, які перебували в межах України під час їхнього призову до війська²¹¹.

16 листопада 1917 року в постанові Генерального Секретаріату щодо справи виборів до Української Установчої Ради зазначалось, що командування військових частин Української Народної Республіки зобов'язане було допомогти відповідним установам в підготовці виборів.

Допомога передбачала такі заходи: відпускати в підпорядкування цим установам писарів та інших військових, які можуть вести писарську роботу; надавати наряди воїнів для виконання доручень цих установ; за потреби та по можливості забезпечувати військовими підводами й автомобілями для розвезення виборчих матеріалів.

Торкаючись питання виборів до Установчих зборів, варто вказати, що в Києві було організовано 23 військові дільниці. В 20 дільницях було зафіксовано 33 тисячі 636 голосів, що розподілилися наступним чином: № 1 (український блок) – 16,011; № 2 (сіоністи) – 159; № 3 (об'єднана єврейська соціалістична партія) – 48; № 4 («поалей-ціон») – 55; № 5 (соціал-демократи,

²¹¹ Нова Рада. – 1917. – 18 листопада.

меншовики) – 331; № 6 (кадети) – 969; № 7 (воєнно-республіканський клуб) – 17; № 8 (російські виборці) – 849; № 9 («Бунд») – 64; № 10 (група селян) – 30; № 11 (польський список) – 332; № 12 (більшовики) – 12,401; № 13 (народні соціалісти та українські федералісти) – 118; № 14 (соціалісти-революціонери) – 1,964; № 15 (список Зауспинського) – 5; № 16 (торгово-промислова група) – 110; № 17 («Єдинство») – 173.

Очевидно, що голоси воїнів-виборців значною мірою забезпечили успіх списків українського блоку та більшовиків, адже найбільшу популярність серед військових мали соціалістичні ідеї й антивоєнні настрої²¹².

Слід зазначити, що наказ про регламентацію внутрішнього життя військовослужбовців від 10 лютого 1918 року закріпив принцип виборності на командні посади²¹³.

Таким чином, військовослужбовці виявляли предметний інтерес до проведення виборів різного рівня, брали активну участь в підготовці виборів до органів влади, безпосередньо реалізуючи своє виборче право або через обраних делегатів. На основі статистичних даних можна стверджувати про особливості електоральних настроїв і вподобань військових.

²¹² Нова Рада. – 1917. – 3 грудня.

²¹³ Ткачук П. П. Утворення національних сухопутних військ в добу Центральної Ради / П. П. Ткачук // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки. – 2008. – Вип. 10. – С.

4.3. Адаптація військовиків по закінченні служби

Будь-яка війна призводить до величезної кількості людських і матеріальних втрат. Не винятком стали Перша світова війна та військова агресія більшовиків проти Української Народної Республіки. Проте під час бойових дій і після їхнього завершення постають також інші загрози – інвалідність, безробіття, втрата працездатності. Тому виникала нагальна потреба створити систему працевлаштування та соціального забезпечення українських військовослужбовців.

На вакансії, які були в українських військових частинах, Український генеральний військовий комітет планував рекомендувати лише тих кандидатів, які перебуватимуть в нього на обліку. Тому Комітет закликав воїнів записуватись на облік, дотримуючись такого порядку: необхідно було особисто подати начальнику інспекторського відділу або надіслати поштою на ім'я Українського генерального військового комітету заяву (рапорт). В документі вказувались чин, посада, свої очікування та бажання щодо роботи. До цього переліку додавалась коротка службова записка та посвідчення від української військової або культурно-просвітницької організації²¹⁴.

В резолюції третього Всеукраїнського військового з'їзду про демобілізацію зазначалось наступне: 1) люди повинні звільнитись з війська по справедливості, зважаючи на вік, стан здоров'я, умови служби та термін перебування у війську, до того ж звільнення в першу чергу мало розпочатись з фронту; 2) для тієї частини людей молодого віку, які мали залишитись у війську на певний час до майбутнього остаточного скасування постійного війська, потрібно заздалегідь зробити все, щоб полегшити їм умови життя²¹⁵.

Для уникнення високого рівня безробіття у зв'язку з демобілізацією та переходом до мирного часу передбачалось створювати біржі праці, які

²¹⁴ Нова Рада. – 1917. – 11 жовтня.

²¹⁵ Щусь О. Й. Всеукраїнські військові з'їзди / О. Й. Щусь. – К.: Ін-т історії України АН України, 1992. – С. 82-83.

розподілятимуть робочі місця відповідно до потреби. До громадських робіт планувалось залучати демобілізованих робітників.

18 листопада 1917 року генеральний секретар військових справ Симон Петлюра видав наказ, згідно з яким начальникам Київського, Одеського та південної частини Московського військового округу у зв'язку з проголошенням Української Народної Республіки доручалось негайно подати списки осіб «які своєю працею допомогли рідному краю повернути права та вольності», а тому заслуговують на отримання нагород²¹⁶.

30 листопада 1917 року організаційний відділ українського військового Генерального штабу інформував свідомих українців-офіцерів, урядовців і козаків, які прагнули служити на посадах офіцерів, канцеляристів і писарів у Генеральному штабі, звертатись як до інспекторського, так і до організаційного відділу Генерального штабу. Цей відділ проводив облік всіх кандидатів і звертав їхню увагу на необхідність подачі заяв і посвідчень відповідно до фахової освіти та досвіду²¹⁷.

На підставі даних, якими оперували урядові структури, прогнозувалось, що після завершення Першої світової війни буде близько 1 мільйона інвалідів на території України, які в переважній більшості були матеріально незабезпеченими.

При цьому допомога уряду розглядалась як акт справедливості і як реалізація одного з найбільших господарсько-економічних планів. Водночас передбачалось надати трудову допомогу пораненим воїнам за допомогою відповідних організацій з метою збереження резерву робочої сили. Така трудова допомога давала можливість захистити скарб крайового уряду від зайвих грошових витрат. Крім того, раціональне налагодження ремісничо-інструкторської та культурно-просвітницької справи, а також

²¹⁶ Нова Рада. – 1917. – 18 листопада.

²¹⁷ Нова Рада. – 1917. – 30 листопада.

навчання поранених бійців мало сприяти підвищенню загального культурного рівня населення та розвитку місцевої промисловості.

Перед урядом ставилось завдання пошуку необхідних засобів і коштів для організації майбутньої роботи непрацевдатних військових і недопущення погіршення морально-психологічного стану поранених воїнів²¹⁸.

В свою чергу, відділ Вільного козацтва при Військовому секретарстві запропонував українським військовослужбовцям брати участь в конкурсі на платні посади губернських і повітових інструкторів, помічників по організації Вільного козацтва. Перед кандидатами ставились такі вимоги: освіченість, володіння українською мовою, зразкове знання військової муштри, обов'язковою була наявність посвідчення від військових рад, партійних і громадських установ про свою належність до соціалістичних партій або українських гуртків і громад²¹⁹.

Українські військові обов'язково повинні були мати з собою посвідчення встановленого зразка про належність до тієї чи іншої частини, а також відпускні чи командировочні свідоцтва, в яких містилась інформацію про мету та термін вибуття з частини. При цьому всі посвідчення та білети мали бути скріплені печатками.

За умови виходу у відпустку або відрядження, воїни зобов'язані були повідомити про своє прибуття чи від'їзд коменданта або повітового військового начальника. Крім того, вони мали показувати свої білети та посвідчення на вимогу патрулів, караулів і міліції, а також представників волосних управ. Посвідчення та білети могли видавати штаби військових частин з додаванням до них посвідчень полкових, корпусних, армійських і фронтових військових рад і комітетів²²⁰.

²¹⁸ Нова Рада. – 1917. – 21 грудня.

²¹⁹ Нова Рада. – 1917. – 31 грудня.

²²⁰ Нова Рада. – 1918. – 4 січня.

Варто звернути увагу на те, що Рада Народних Міністрів зобов'язувалася вжити всіх заходів для забезпечення скалічених і постраждалих від війни осіб, безробітних та інвалідів. Передбачалось, що для реалізації цього завдання український уряд мав підняти рівень промислового виробництва та організувати творчу роботу в галузях, де можна було би знайти працю та застосувати свої знання, вміння і навички²²¹.

За наказом головного губернського коменданта Києва від 12 березня 1918 року воїнам Осібної української армії дозволявся безкоштовний проїзд на передніх площадках транспорту при обов'язковому пред'явленні ними відповідних посвідчень²²².

Відповідно до наказу Військового міністерства Української Народної Республіки від 8 березня 1918 року, в частині 62-ій, українська старшина, яка виявила бажання служити в українській армії, мала подати про себе відомості до Генерального штабу для укладення кандидатських списків²²³.

Потрібно згадати і про Головну шкільну управу, яка запросила на посади інструкторів із досконалою українською мовою та бойовим досвідом для стройового навчання старшин. На роботу запрошувались також лектори для викладання всіх військових наук і дисциплін українознавства (мови, письменства, історії та географії України). Увага в запрошенні зверталася на те, що мовою навчання в строю, на лекціях, а також у повсякденному житті має бути виключно українська²²⁴.

Згідно з наказом про демобілізацію від проходження військової служби звільнялись студенти. У зв'язку з цим постали проблеми їхнього працевлаштування та поновлення призупиненого навчання в освітніх

²²¹ Нова Рада. – 1918. – 13 січня.

²²² Нова Рада. – 1918. – 13 березня (28 лютого).

²²³ Нова Рада. – 1918. – 21 (8) березня.

²²⁴ Нова Рада. – 1918. – 24 (11) березня.

зкладах. Тому для вирішення цих питань в Києві був заснований «Союз студентів – бувших військових».

Метою діяльності товариства було запобігання важкому становищу своїх членів і надання матеріальної, моральної й академічної допомоги. Так, зокрема, матеріальна допомога передбачала довгострокові позики, створення бюро праці, дешевої їдальні, гуртожитків, кооперативних магазинів, книжкових видавництв. Союзом розроблявся проект академічних пільг – прийом студентів і абітурієнтів у вищі школи, пільги в процесі навчання, звільнення від оплати за навчання та призначення стипендій²²⁵.

Зрештою 31 березня 1918 року за підписом начальника Головного штабу і отамана Олександра Осецького було опубліковане оголошення до старшин-українців, колишніх повітових військових начальників і начальників місцевих бригад з проханням записуватись за бажанням кандидатами на посади повітових комендантів або в їхнє управління. При цьому обов'язковими умовами, які висувались перед потенційними кандидатами, були такі: освіта не нижче середньої, досконале знання української мови²²⁶.

Як підсумок, слід зазначити, що органи державної та військової влади, а також окремі громадські організації за доби Української Центральної Ради намагались забезпечити роботою, соціальними пільгами та грошима військовослужбовців різних категорій, які мали повне моральне право на захист і опіку. Водночас потенційні працівники повинні були відповідати встановленим вимогам на ту чи іншу вакантну посаду.

²²⁵ Нова Рада. – 1918. – 27 (14) березня.

²²⁶ Нова Рада. – 1918. – 31 (18) березня.

ВИСНОВКИ

Повсякденне життя українців-військовослужбовців російської армії та армії Української Народної Республіки в період з березня 1917 року по квітень 1918 року постійно знаходилося в полі зору Української Центральної Ради.

Тема запропонованого дослідження є актуальною і важливою. Водночас вона не знайшла належної уваги у військово-історичній науці. Яскравим підтвердженням цього є відсутність комплексних праць, присвячених окресленій проблематиці.

Цілий ряд аспектів повсякдення потребує подальшого ґрунтовного дослідження та висвітлення. Для вирішення цього завдання варто використати науковий потенціал джерел, які допоможуть розширити діапазон уявлень про ті чи інші аспекти означеної теми.

Перспективними напрямками для подальшого наукового опрацювання є особливості військового побуту, дозвілля, медичного обслуговування, духовні й естетичні потреби та інтереси воїнів.

У свою чергу, у дослідженні були висвітлені такі аспекти, як грошове та матеріальне забезпечення, правове поле організації та діяльності військовослужбовців, їхнє політичне волевиявлення та культурно-просвітницька діяльність, а також зайнятість і соціальне забезпечення.

Рівень задоволеності потреб і очікувань українських захисників безпосередньо залежав від специфіки військово-політичної ситуації на території України впродовж 1917-1918 років і відповідно видозмінювався.

Діяльність органів української державної та військової влад виявилась найбільш ефективною в сфері грошового забезпечення, підготовки виборів на різних рівнях, розробки та прийняття нормативно-правових актів, пропозиції вакантних посад після завершення військової служби чи запрошення під час її проходження.

Водночас спостерігались труднощі щодо забезпечення військових майном, продовольством, одягом і помешканнями. За цих обставин робота центральних органів влади була спрямована пошук шляхів вирішення питання. Українська Центральна Рада звернула увагу на мобілізацію потенціалу українського суспільства, участі населення України в наданні допомоги військовикам, зокрема, продуктами харчування, елементами одягу та іншими предметами першої необхідності.

Військове законодавство доби Української Центральної Ради варто тлумачити як систему взаємозалежних і взаємопов'язаних військових законів, законопроектів, підзаконних актів, інструкцій, документів, наказів, постанов. Основні положення нормативно-правових актів, як правило, застосовувались та виконувались на практиці лише за умов стабільної суспільної-політичної та військово-оперативної ситуації.

Важливим складником державної політики в площині військового будівництва було розроблення і прийняття військових статутів, що унормувало проходження військової служби і суттєво вплинуло на повсякденне життя військовиків-українців.

По закінченні військової служби державні структури докладали максимум зусиль, щоб адаптувати військовиків до нових умов життя. Працевлаштування, соціальне забезпечення, допомога пораненим і інвалідам були пріоритетними напрямками задоволення потреб колишніх військових. Масштаби цієї роботи залежали від військово-політичної ситуації і не завжди відповідали реальним потребам.

Культурно-просвітня діяльність у військовому середовищі стала невід'ємним атрибутом повсякденного життя і сприяла формуванню національної самосвідомості і готовності захищати свою державу під час більшовицької агресії.

Звичайно, що не все вдалося зробити. Проте, аналіз джерел дає підстави стверджувати, що Українська Центральна Рада не сторонилася, як часто її в цьому звинувачують, питань військового будівництва. У складних умовах

революційного часу вона фактично зробила максимум можливого для визначених нами складників забезпечення повсякденного життя військовиків-українців.

Загалом поставлені завдання були виконані, а сформульована в дослідженні мета досягнута.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні матеріали:

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України).

Розділ «Українська революція: архівні хроніки». Режим доступу: <http://tsdavo.gov.ua/ukrayinska-revolyutsiya-arhivni-hroniky-2/>

Фонд 1063. Генеральний Секретаріат Центральної Ради, м. Київ (Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки, м. Житомир, з квітня 1918 р. – м. Київ).

Опис 1

Спр. 6. Про ухвалення Закону про покарання всіх учасників війни й повстання проти Української держави – з протоколу засідання УЦР 5 березня 1918 р., арк. 38.

Фонд 1071. Міністерство сповідань Української Держави, м. Київ.

Опис 1

Спр. 6. Законопроект про політико-правове становище військових, ухвалений Військовою радою 19 квітня 1918 р., арк. 1.

Фонд 1074. Міністерство військових справ Української Держави, м. Київ.

Опис 2

Спр. 30. Накази Військового Міністерства УНР 2-12 лютого 1918 р., арк. 1 зв.

Спр. 30. Накази Військового Міністерства УНР 12 лютого 1918 р., арк. 6-6 зв.

Спр. 30. Накази Військового Міністерства УНР 9-11 лютого 1918 р., арк. 5.

Спр. 30. Накази Військового Міністерства УНР березень 1918 р., арк. 28-28 зв.

Фонд 1115. Українська Центральна Рада, м. Київ, з 08.02.1918 р. – м. Житомир, з березня 1918 р. – м. Київ.

Опис 1

Спр. 29. Закон УЦР про створення Українського народного війська (народної міліції) 3 січня 1918 р., арк. 1-1 зв.

Фонд 2209. Генеральне секретарство судових справ, м. Київ.

Опис 1.

Спр. 1. Про амністію військових, які перейшли до українських військових частин – з протоколу засідання Української Центральної Ради, на якому було ухвалено Закон УНР про амністію 19 листопада 1917 р., арк. 5-5 зв-б.

Публікації документів:

1. Петлюра С. Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1956. – 480 с.
2. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 1: 4 березня-9 грудня 1917 р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1996. – 588 с.
3. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / Упоряд.: В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1997. – 424 с.
4. Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – 1024 с.

Періодичні видання:

Народна воля — щоденна газета, орган ЦК Всеукраїнської селянської спілки і Центрального кооперативного комітету України

1. Народна воля. – 1918. – 22 (9) березня.
2. Народна воля. – 1918. – 24 (11) березня.
3. Народна воля. – 1918. – 2 квітня (20) березня.

Нова Рада — щоденна політична, економічна і літературна газета

4. Нова Рада. – 1917. – 2 травня.
5. Нова Рада. – 1917. – 5 травня.
6. Нова Рада. – 1917. – 9 травня.
7. Нова Рада. – 1917. – 11 травня.

8. Нова Рада. – 1917. – 24 травня.
9. Нова Рада. – 1917. – 27 травня.
10. Нова Рада. – 1917. – 30 серпня.
11. Нова Рада. – 1917. – 1 вересня.
12. Нова Рада. – 1917. – 3 вересня.
13. Нова Рада. – 1917. – 5 вересня.
14. Нова Рада. – 1917. – 6 вересня.
15. Нова Рада. – 1917. – 13 вересня.
16. Нова Рада. – 1917. – 14 вересня.
17. Нова Рада. – 1917. – 19 вересня.
18. Нова Рада. – 1917. – 29 вересня.
19. Нова Рада. – 1917. – 30 вересня.
20. Нова Рада. – 1917. – 7 жовтня.
21. Нова Рада. – 1917. – 8 жовтня.
22. Нова Рада. – 1917. – 11 жовтня.
23. Нова Рада. – 1917. – 14 жовтня.
24. Нова Рада. – 1917. – 17 жовтня.
25. Нова Рада. – 1917. – 25 жовтня.
26. Нова Рада. – 1917. – 26 жовтня.
27. Нова Рада. – 1917. – 12 листопада.
28. Нова Рада. – 1917. – 14 листопада.
29. Нова Рада. – 1917. – 15 листопада.
30. Нова Рада. – 1917. – 16 листопада.
31. Нова Рада. – 1917. – 18 листопада.
32. Нова Рада. – 1917. – 21 листопада.
33. Нова Рада. – 1917. – 23 листопада.
34. Нова Рада. – 1917. – 26 листопада.
35. Нова Рада. – 1917. – 30 листопада.
36. Нова Рада. – 1917. – 1 грудня.
37. Нова Рада. – 1917. – 3 грудня.

38. Нова Рада. – 1917. – 6 грудня.
39. Нова Рада. – 1917. – 19 грудня.
40. Нова Рада. – 1917. – 21 грудня.
41. Нова Рада. – 1917. – 23 грудня.
42. Нова Рада. – 1917. – 30 грудня.
43. Нова Рада. – 1917. – 31 грудня.
44. Нова Рада. – 1918. – 4 січня.
45. Нова Рада. – 1918. – 12 січня.
46. Нова Рада. – 1918. – 13 січня.
47. Нова Рада. – 1918. – 24 січня.
48. Нова Рада. – 1918. – 7 березня (22 лютого).
49. Нова Рада. – 1918. – 13 березня (28 лютого)
50. Нова Рада. – 1918. – 21 (8) березня.
51. Нова Рада. – 1918. – 24 (11) березня.
52. Нова Рада. – 1918. – 27 (14) березня.
53. Нова Рада. – 1918. – 31 (18) березня.
54. Нова Рада. – 1918. – 3 квітня (21 березня).
55. Нова Рада. – 1918. – 6 квітня (24 березня).
56. Нова Рада. – 1918. – 7 квітня (25 березня).
57. Нова Рада. – 1918. – 23 (10) квітня.

Мемуари, спогади:

1. Авраменко Н. Причинки до споминів сот. Івана Андруха: «Січові Стрільці в Запорозьській дивізії Отамана Натіїва» / Н. Авраменко // Літопис Червоної Калини. – 1931. – № 3. – С. 8-10.
2. Авраменко Н. Спомини запорожця: документальне видання / Н. Авраменко. – К.: Темпора, 2007. – 456 с.
3. Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва): науково-документальне видання / Вступна стаття: В. Сідак. – К.: Темпора, 2003. – 288 с.

4. Греків О. Весна 1918 року в Україні // За державність. – Зб. 10. – С. 23-26.
5. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920). В 4-х частинах / Д. Дорошенко. – Мюнхен, Українське видавництво, 1969. – 543 с.
6. Жуковський О. Вспомини часів епохи Великої Східньої Революції початка 1917-19 рр. (Із окопів до тюрми). Записна книжечка. 1919 рік. / Упорядник: Павло Гай-Нижник. – Київ, 2018. – 274 с.
7. Козловський О. Кармелюківці (Фрагмент спогадів) // За державність. – Зб. 10. – Торонто, 1964. – С. 210-219.
8. Монкевич Б. Слідами новітніх запорожців. Похід Болбочана на Крим. – Нью-Йорк, 1956. – 288 с.
9. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / Головний редактор Я. Пеленський. – Київ-Філадельфія, 1995. – 493 с.
10. Сушко Р. Січові Стрільці за Центральної Ради (мої спомини про першу сотню С. С.) / Р. Сушко // Історичний календар-альманах «Червоної Калини» на 1928 рік. – Львів; Київ: Накладом вид-ва «Червона Калина», 1927. – С. 9-37.

Монографії та статті:

1. Бондаренко О. Протистояння. Історичний нарис. – Київ: Видавництво «Стікс», 2013. – Книга 2. – 360 с.
2. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр.: у 2-х тт. / Ред. Ю. Сливка, О. Аркуша. – Львів: Видавництво Отців Василіан «Місіонер», 1998. – Т. 1. – 524 с.
3. Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада й українізація військових частин російської армії / В. Ф. Верстюк // Український історичний журнал. – 2012. – № 3. – С. 4-27.
4. Винниченко В. Відродження нації: (Історія української революції: марець 1917 р. – грудень 1919 р.): [в 3 ч.] / В. Винниченко. – Київ; Відень: [Дзвін], 1920. – Ч. 1. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://exlibris.org.ua/vinnichenko/index.html>

5. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917-1918. Утворення та боротьба за державу / В. Голубко. – Львів: Кальварія, 1997. – 288 с.
6. Дашкевич Р. Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті Київські Ворота / Р. Дашкевич. – Нью-Йорк, 1965. – 206 с.
7. Довбня В. Січові стрільці київського форсування у визвольних змаганнях 1917-1920 років: організація та правові засади діяльності / За наук. ред. П. П. Михайленка. – К.: Текст, 2002. – 220 с.
8. Дорошенко Д. Історія України, 1917-1923. В 2-х т.: Т. 1. Документально-наукове видання / Упоряд.: К. Ю. Галушко. – К.: Темпора, 2002. – 320 с.
9. Євтимович В. Історія статуту польової служби / В. Євтимович // Літопис Червоної Калини. – 1936. – № 9. – С. 14-16.
10. Задунайський В. Становлення засад військової дисципліни в українському війську (кінець 1917 – квітень 1918 рр.) / В. Задунайський // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2009. – Вип. XXVII. – С. 109-113.
11. Зозуля Я. Облога Києва. Відступ українських армій на Волинь та організація санітарної служби // За державність. – Торонто, 1966. – Зб. 11. – С. 42-64.
12. Зінкевич Р. Д. Початки формування армії УНР восени 1917 року / Р. Д. Зінкевич // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. – 2014. – № 784. – С. 107-113.
13. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін.; упоряд. Б. З. Якимович. – 4-те вид., змін. і допов. – Львів: Світ, 1992. – 702 с.
14. Ківерчук Ю. Від автономії до суверенності // За державність. – Зб. 10. – С. 27-37.

15. Ковальчук М. А. Українські військові частини в Одесі за Центральної Ради: формування, організація, бойовий шлях / М. А. Ковальчук // Український історичний журнал. – 2017. – № 3. – С. 46-56.
16. Козловський О. Кармелюківці (Фрагмент спогадів) // За державність. – Зб. 10. – Торонто, 1964. – С. 210-219.
17. Кравчук М. В. Військове будівництво Української Центральної Ради в період оборони Києва (історико-правове дослідження) / М. В. Кравчук // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право / гол. ред. Ю. М. Бисага. – Ужгород: Гельветика, 2013. – Вип. 22. – Т. 1. – С. 39-42.
18. Кравчук М. Збройні Сили Української Народної Республіки // Право України. – 1998. – № 7. – С. 106-110.
19. Кравчук М. Правові основи будівництва Збройних Сил України в 1914-1993 рр. (організація, структура, штати): історико-правове дослідження / М. Кравчук – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – 292 с.
20. Кудлай О. Діяльність народного міністерства військових справ по формуванню та устрою Армії УНР (грудень 1917 р. – квітень 1918 р.) / О. Кудлай // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. – 2014. – Вип. 10. – С. 33-63.
21. Кудлай О. Організація та становлення народного міністерства військових справ Української Народної Республіки (червень 1917 – квітень 1918 рр.) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. Збірник наукових статей – Вип. 8. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – С. 44-79.
22. Куций А. Ф. Становлення та функціонування старшинських кадрів українських армій у роки національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.): історіографія проблеми / А. Ф. Куций // Військово-науковий вісник. – 2013. – Вип. 19. – С. 115-130.
23. Кучабський В. Корпус січових стрільців. Воєнно-історичний нарис / В. Кучабський – Чикаго, 1969. – 663 с.

24. Левченко С. Інструкторська школа старшин // За державність. – Варшава, 1938. – Збірник 8. – С. 119-139.
25. Литвин С. Військо Української Центральної Ради: до і після станції Крути / С. Литвин // Воєнна історія. – 2011. – № 1 (55). – С. 7-24.
26. Михайлик М. Український національний рух в Криму в 1917 році // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1932. – Ч. 6. – С. 12-14.
27. Слюсаренко П. Олександр Жуковський – військовий міністр Української Народної Республіки 1918 року: маловідомі сторінки діяльності / П. Слюсаренко // Воєнна історія. – 2011. – № 1. – С. 67-74.
28. Стефанів З. Українські Збройні Сили 1917-1921 рр. / З. Стефанів. – [Б. м.]: СУВ, 1947. – (Бібліотека «Українського комбатанта») Ч. 1.: Доба Центральної Ради й Гетьманату. – 2-ге справл. вид. – 1947. – 118 с.
29. Тинченко Я. Українські збройні сили, березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії) / Я. Тинченко. – К.: Темпора, 2009. – 455 с.
30. Ткачук П. Сухопутні війська України доби революції 1917-1921 рр. / П. Ткачук. Монографія; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, Львівський інститут Сухопутних військ НУ «ЛП» – Львів, 2009. – 312 с.
31. Ткачук П. Утворення національних Сухопутних військ у процесі військового будівництва в добу Центральної Ради / П. Ткачук // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки. – Вип. 10. – Острог, 2008. – С. 139-150.
32. Тютенко Р. Гайдамацький кіш Слобідської України (грудень 1917 р. – грудень 1919 р.) / Р. Тютенко // Український визвольний рух: науковий збірник. – Львів, 2013. – Збірник 18. – С. 59-83.
33. Україна: Хроніка ХХ ст.: Рік 1918: Довід. вид. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Упоряд.: А. П. Гриценко, О. Й. Щусь. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 402 с.
34. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність / Л. Шанковський. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1958. – 317 с.

35. Щусь О. Й. Всеукраїнські військові з'їзди / О. Й. Щусь. – К.: Ін-т історії України АН України, 1992. – 86 с.

Дисертації та автореферати дисертацій:

1. Голубко В. Військове будівництво в Україні періоду Центральної Ради: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д. і. н.: 07.00.01 / В. Голубко; Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України. – Львів, 1998. – 32 с.
2. Довбня В. Організаційно-правові засади діяльності військового формування Січових Стрільців у визвольних змаганнях в Україні 1917-1920 років: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01 / В. Довбня; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2003. – 19 с.
3. Ткачук П. Сухопутні війська збройних сил України доби революції 1917-1921 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д. і. н.: 20.02.22 – військова історія / П. Ткачук; Національний університет «Львівська політехніка». – Львів, 2009. – 38 с.
4. Шульгін В. Реалізація військового законодавства України: теоретико-правові аспекти: дис.....канд. юрид. наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права / В. Шульгін; Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К., 2017. – 285 с.

Електронні ресурси:

1. Петрів В. Спомини з часів української революції. (1917-1921) / В. Петрів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irekw.internetdsl.pl/dokumenty/udowyczenko/petriv_rozdil_1-5.htm
2. Удовиченко О. Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921 / О. Удовиченко. – К.: Україна, 1995. – 206 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.e-reading.club/book.php?book=1002111>